Smisao života

Šerić, Ela

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:172:938696

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-28**

Repository / Repozitorij:

Repository of Faculty of humanities and social sciences

zir.nsk.hr

UNIVERSITY OF SPLIT

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

DIPLOMSKI RAD

SMISAO ŽIVOTA

ELA ŠERIĆ

SPLIT, 2020.

Odsjek za Učiteljski studij

Kolegij: Filozofija odgoja

SMISAO ŽIVOTA

Studentica: Ela Šerić

Mentor: doc. Bruno Ćurko

Split, 2020. Godine

Obrazac A.Č.

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Ela Šenč, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja magistra/magistrice primarnog obrazovanja, izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mojega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 24. 9. 2020

Potpis

Ela Šenč

Obrazac I.P.

Izjava o pohrani završnog/diplomskog rada (podcrtajte odgovarajuće) u Digitalni repozitorij Filozofskog fakulteta u Splitu

Student/ica: Ela Šerić

Naslov rada: Smisao života

Znanstveno područje: Humanističke znanosti

Znanstveno polje: Filozofija

Vrsta rada: Diplomski rad

Mentor/ica rada:

Bruno Ćurko, doc.dr.sc.

(ime i prezime, akad. stupanj i zvanje)

Komentor/ica rada:

/

(ime i prezime, akad. stupanj i zvanje)

Članovi povjerenstva:

Bruno Ćurko doc.dr.sc., Ivana Odža doc.dr.sc.,

(ime i prezime, akad. stupanj i zvanje) Marita Brčić Kuljiš, izv.prof.dr.sc.

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/autorica predanog završnog/diplomskog rada (zaokružite odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama *Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju,* NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude:

(a) rad u otvorenom pristupu
b) rad dostupan studentima i djelatnicima FFST
c) široj javnosti, ali nakon proteka 6 / 12 / 24 mjeseci (zaokružite odgovarajući broj mjeseci).
(zaokružite odgovarajuće)
U slučaju potrebe (dodatnog) ograničavanja pristupa Vašem ocjenskom radu, podnosi se obrazloženi zahtjev nadležnom tijelu u ustanovi.

Mjesto, nadnevak: 24.9.2020

Potpis studenta/studentice: Ela Šerić

ZAHVALA

Veliku zahvalnost dugujem mentoru doc. Brunu Ćurku na svoj potrebnoj pomoći i brojnim savjetima. Velika hvala svim profesorima na odsjeku koji su me naučili da uvijek trebam biti ustrajna u radu.

Neizmjerno zahvaljujem svima koji su oduvijek bili glavna sastavnica trenutaka koji mom životu daju smisao.

Sažetak:

Smisao života još uvijek je apstraktna i nedokučiva tema. Glavni cilj ovoga rada je pokušati dokučiti što bi se sve moglo smatrati ključnim u stvaranju vlastitoga smisla i kako živjeti život koji je istražen i ispunjen. Riječi smisao i život same po sebi imaju značenje, ali kao sintagma te riječi predstavljaju potpuno drugačiji pojam. Razlozi ljudskog postojanja istaknuti su kroz različite stavove. Filozofi ističu različite poglede na život i ono što ga čini potpunim. Ljubav, sreća i sloboda svakako su faktori ispunjenoga i smislenoga života.

Ključne riječi: smisao, život, ljubav, +sreća, sloboda

Abstract:

The meaning of life is still an abstract and elusive topic. The main goal of this paperwork is to try to figure out what could be considered as crucial for creating your own meaning and how to live examined and fullfiled life. The meaning and life have their significance by itself, but as the syntagm those words represent totally different term. The reasons of human existence are prominent through different opinions. Philosophers points out different life views and things that make life fullfilled. Love, happiness and freedom are definitely the factors of fulfilled and meaningful life.

Key words: the meaning, life, love, happiness, freedom

Sadržaj:

1. UVOD 1
2. Pojam života 2
3. Što je smisao? 4
4. Pitanje ''Zašto?'' 9
   4.1. Zašto smo ovdje? 12
      4.1.1. Kreacionizam 13
      4.1.2. Naturalizam 15
   4.2. Za što živimo? 17
   4.3. Što je uistinu važno? 19
      4.3.1. Važnost životnog uspjeha 20
5. Jesmo li slobodni? 22
   5.1. Prolaznost 24
      5.1.1. Iskoristi dan 24
   5.2. Sloboda volje 26
   5.3. Sudbina 30
6. Važnost ljubavi – voljeti i biti voljen 34
   6.1. Platonovo poimanje ljubavi 36
   6.2. Ljubav kao najveći životni rizik 38
   6.3. Osjećaj za druge 39
7. Biti sretan 41
   7.1. Sreća kao smisao života 42
8. Život kakvim ga stvorimo 46
   8.1. Stoička mišljenja o životu 46
   8.2. Dati životu smisao 48
   8.3. Sokrat: ,, Neistraženi život nije vrijedan življenja. “ 51
9. ZAKLJUČAK 52
10. Literatura 55

1. UVOD

Smisao života svakako je nešto što većina ljudi pokušava pronaći. Iako djeluje kao jednostavna tema za raspravu, smisao života vrlo je duboka i izrazito široka tema koja sama po sebi nema valjane i nevaljane zaključke. Samo pitanje o postojanju i životu uopće otvara dublju razinu razmišljanja svakoga pojedinca. Smisao ne mora biti jednak za svaku osobu, što temu čini još kompliciranijom. U prvom dijelu rada razrađena je sama problematika smisla i samog ljudskog postojanja. Istaknuta je važnost i dubina pitanja zašto, koje je jedno od najčešće postavljenih pitanja u ljudskoj svakodnevnici. Nadalje, u radu su istaknuti različiti stavovi o nastanku svijeta i razlogu postojanja, kao i mišljenja o tome što je u životu uistinu bitno. Naglasak je stavljen i na samu ljudsku slobodu i mogućnost upravljanja vlastitim životom te problem prolaznosti i nedovoljno dobro i kvalitetno iskorištenog trenutka u životu. Posebno se ističe važnost ljubavi i sreće u potrazi za smislom kao jednih od temeljnih ljudskih želja i potreba.

Analizirajući brojne filozofske, ali i praktične životne knjige, u ovom radu prikazani su različiti stavovi i mišljenja o životu uopće i čovjekovu postojanju.

2. Pojam života

Svako ljudsko biće sklono je promišljanju o životu. Kao i većinu stanja i pojava na ovome svijetu, život se može definirati s biološke ali i filozofske strane. *Biologija (od grčkog bios=život i logos=nauka, učenje) je znanost koja se bavi proučavanjem živoga svijeta, znanost o životu*.[1] Međutim, ona je lako dokučiva i razumljiva. Lako je shvatiti i prihvatiti od čega se sastoji i koje funkcije ima organizam živog bića. Kada se pojedinac upita: *Što je život? Tko sam ja?,* velika je vjerojatnost da ne traži odgovore koje može dobiti s biološke strane. Jasno, važno je znati i poznavati ljudski život iz biološke perspektive, ali osoba koja sebi postavlja ovakva pitanja teži odgovorima na višim razinama. Odgovore na ta dublja pitanja o životu, još od starogrčkih vremena, pokušavamo pronaći u filozofiji. „Filozofija je nauka koja proučava principijelne, apstraktne i opće probleme vezane za bitak, znanje, moral, um, jezik i ljudsku egzistenciju“ (Grayling, 1998:1)

Pitanja o postojanju i o životu uopće temeljna su pitanja koja si čovjek postavlja. Upravo ona čine razliku između ljudi i ostalih živih bića. Težnja za otkrivanjem i znanjem javlja se isključivo kod ljudi. Otkada je svijeta i vijeka pokušava se odgovoriti upravo na njih. Važno je razumjeti što je život i što je čovjek uopće da bismo pokušali pronaći smisao života.

"Kada jednom shvatimo što je život i tko smo, tada možemo utjecati na život koji živimo, i kao pojedinci i kao kolektivna cjelina. " (Owens, 2011: XI)

Kako Owens navodi u svojoj knjizi, tema života sama po sebi nije komplicirana. Život je izuzetno širok pojam, a u ljudskoj je prirodi da ono što je široko ujedno treba biti komplicirano. Ali to nije tako. Život je jednostavan, a ljudi su ti koji ga čine kompliciranim.[2]

U današnjem modernom svijetu, koji najčešće nazivamo digitalnim, ali i brzim, ljudi su zaboravili na neke vrijednosti koje su se do danas smatrale pozitivnima i potrebnima. Ljudi danas zaboravljaju razmišljati o egzistencijalnim pitanjima i pitanjima o življenju. Pod utjecajem tehnologije gubi se dodir sa stvarnošću i želja za vlastitim postizanjem odgovora. Internet kao virtualni svijet može u svega nekoliko sekunda dati odgovor na bilo koje pitanje koje si čovjek želi postaviti. Međutim, postoje pitanja na koja se pravi odgovor može pronaći tek kada pojedinac zaviri u sebe i pokuša odgonetnuti što to za njega predstavlja. Osim pitanja o pukim i jednostavno provjerljivim činjenicama, pitanja o dubljem smislu sve su rjeđa.

[1] Više vidi: https://hr.wikipedia.org/wiki/Biologija
[2] Više vidi:Owens, What Is Life And Who Am I: Ultimate Principles of the Priomdian Philosophy, 2011, str. 1

Eagleton ističe postojanje stavova o nemogućnosti čovjekove generalizacije samog života s obzirom na to da nismo u mogućnosti ne biti dio života kao takvog te bi to značilo da trebamo "iskočiti" iz svoje kože da bismo mogli biti objektivni. Prema Nietzscheu, kako navodi Eagleton, baš zbog toga što živa osoba ne može biti objektivna kada se raspravlja o životu, o istom ne može suditi kao vrijednom ili bezvrijednom s obzirom na to da bi kriterij po kojem bi to utvrdila bio dio života kao takvog. Ipak, Eagleton se osvrće na činjenicu da to nužno ne treba biti tako jer ljudi imaju mnogo sličnosti, bez obzira na međusobne razlike. Ne trebamo biti van ljudskog postojanja da bismo o njemu i govorili, kao što ne trebamo biti primjerice u Novom Zelandu da bi kritizirali britansko društvo. Nije potrebno da nešto vidimo kao cjelinu kojoj ne pripadamo da o tome možemo govoriti, već je dovoljno da smo upoznati s dijelovima onoga o čemu govorimo. Dovoljno je vidjeti dostatnu količinu nečega da o tome možemo govoriti.[3] S obzirom na to da su sva ljudska bića ista vrsta, već imamo dovoljno sličnosti na temelju kojih možemo raspravljati o životu unutar njegovih okvira. Prema Owensu, život je ukupnost svih stvarnosti oko nas koji ima dva sloja, aktivni život, kao opipljiv i fizički, i pasivni – neopipljiv, ne-fizički, Aktivnim životom vladaju mirisi, okusi, sluh, njuh i dodir.[4] Sve ono što možemo na bilo kakav način osjetiti i definirati ubraja se u aktivan život. Pasivnim životom ne stvaramo ništa i jedino čemu nas na koncu vodi je smrt. Aktivnim životom gradimo sebe, svoju svijest i pronalazimo svrhu svega. Upravo nam ti aspekti života pomažu da razumijemo život i kontroliramo vlastiti, koliko smo u mogućnosti.

Baumeister ističe četiri svojstva života. Prvo je da život podrazumijeva jedinstvo. Ono što utječe na jedan dio živog bića, utječe na čitavo živo biće. Drugo je da je život proces koji uključuje promjenu.[5] Sva živa bića se rađaju, rastu, umiru. Nijedno biće ne stagnira u životnom procesu. Kada pokušavamo pronaći smisao i značenje života pridodajemo stalne vrijednosti fenomenu koji je u konstantnoj promjeni. Nadalje, život je ograničen vremenom. Živo biće može biti potpuno živo ili potpuno mrtvo, ne postoji između. "Siva' zona između života i smrti je neprimjetna. Posljednja je stavka da su živim bićima urođene potrebe i želje, a one se smatraju prirodnom motivacijom. Čak i ako se živi život kojem se ne traži smisao ove će potrebe i želje postojati. To su primjerice potrebe za hranom, vodom, disanjem i slično te želje za ljubavlju, srećom, društvenom sredinom. Sam smisao života može čak biti iznad ovih želja i potreba, ali treba započeti s njima.

[3] Više vidi: Eagleton, *The Meaning of Life: A Very Short Introduction*, 2008. str. 79-80
[4] Više vidi: Owens, *What Is Life And Who Am I: Ultimate Principles of the Priomdian Philosophy*, 2011, str. 6-13
[5] Više vidi: Baumeister, *Meanings of life*, 1991. str. 13-14

3. Što je smisao?

Smisao je u filozofiji definiran kao posljedak misaonoga motrenja neke stvari, pri čemu u samoj svijesti misaoni i osjetilni sadržaj još uvijek nisu razdvojeni. Bitna pretpostavka smisla je osjetilna spoznaja, tj. njezina podudarnost s osjetilnim predmetom i shvaćanjem njene unutarnje svrhovitosti. Etički se može govoriti o smislu neke radnje, smislu zla ili o smislu života uopće, čime se istodobno sam smisao uzdiže iznad vezanosti za osjetilnost.

(*Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*; *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*)

Smatra se da život mora imati nekakav smisao, kakav god on bio. Mora postojati svrha našeg postojanja. Čovjeku je neprihvatljivo da postoji samo da bi umro, osim ako se o tome govori s vjerskog gledišta. Nekome smisao može biti upravo susret s Bogom nakon smrti.

Baumeister u svojoj knjizi *Meanings* of life (1991) ističe kako je pogrešno vjerovati da smisao stvaramo sami i da nam je podaren nekom magijom, već ga pronalazimo unutar vlastite kulture i onoga što nam kultura kao takva nudi.[6] Kada se zapitamo je li to uistinu tako jer smo ipak slobodna bića s pravom na vlastite odluke i slobodu volje, treba pogledati u njegove stavove malo dublje. Čovjek može reći da je pronašao vlastiti smisao sam, ali taj čovjek je ipak odrastao u određenom okruženju sa određenim kulturnim običajima. Ako je sreća ili ljubav u njegovom okruženju bila pokretač svega, vrlo je vjerojatno da će on smisao potražiti upravo unutar tih varijabli. Svaka je kultura po nečemu specifična i drugačija. Pojedincu se od rođenja usađuju vrijednosti i ponašanja koja se ne smatraju primjerenima i prihvatljivima. Najčešće kultura sadrži različit skup vrijednosti.

"Ti skupovi vrijednosti mogu se nazvati ideologijama. One objašnjavaju društvene odnose i povijest - određuju kako bi se ljudi trebali odnositi jedni prema drugima." (Baumeister, 1991:8)

Upravo su te ideologije ono što nam govori što je čovjek i koji bi mogao biti smisao njegovog postojanja. Često se postavlja pitanje je li smisao uistinu apstraktan pojam ili pripada stvarnosti. Baumeister (1991) ističe da ljudi djeluju na osnovi nekog značenja, a takva djelovanja proizvode fizičke posljedice koje su dio stvarnosti. Međutim, smisao je dio

[6] Ibidem, str. 7

stvarnosti ali nije isto što i fizička stvarnost, iako utječu jedno na drugo. Smisao se ne opisuje na temelju atoma i molekula, smisao stvaraju neopipljive vrijednosti, poput sreće, ljubavi i slično.[7]

Važno je istaknuti da život može imati smisao, ali život može postojati i bez smisla. Kada se govori o pojmu smisla ili značenja potrebno je razložiti je li on jednak u bilo kojem kontekstu. Primjerice, je li značenje pojma *smisao* u *smislu života* jednako kao pojam *smisao rečenice*. Koliko god zvučalo potpuno drugačije, postoje sličnosti između tih dvaju pojmova, naizgled potpuno različita.

Kada se govori o smislu života, govori se o nečem suvislom, potpunom i razumljivom, o različitim dijelovima sklopljenim u suvislu cjelinu. Kada bismo željeli objasniti smisao rečenice upravo je tako i opisujemo – suvisla i potpuna cjelina.

Baumeister (1991) uspoređuje rečenicu i život s obzirom na kaotičnost i nerazumljivost. Ako je rečenica takva, ona je besmislena. Na takav način on promatra život. Za njega je on kaotičan ukoliko mu ne pronađemo smisao. Upravo taj kaos za njega je poveznica između smisla rečenice i smisla života. Može se reći da je riječ *smisao* u sintagmi *smisao života* samo drugačija ili posebna uporaba riječi *smisao* ali ne predstavlja drugačije značenje.[8]

Victor Frankl (1967), kako je navedeno u radu Szentmartonija (1984), ističe kako se smisao ne razlikuje samo od čovjeka do čovjeka, već je kod istog pojedinca promjenjiv u različitoj životnoj dobi. Franklovi načini nalaženja konkretnog smisla su sljedeći:

1) po djelovanju - ono što dajemo svijetu
2) po iskustvu vrednota - ono što nama svijet daje
3) po našem stavu prema patnji ili neizbježnom sudbinom.[9]

Szentmartoni (1984) tvrdi da je za Frankla smisao personalan, a ne cjelina svijeta, iako među njima postoji veza. Frankl vjeruje da smisao pretpostavlja nadilaženje sebe i uključuje vrednote iznad same osobe. Ono zbog čega je Frankl najčešće kritiziran jeto što traganje za smislom smatra aktivnim principom. Znamo da čovjek nije sam stvorio sebe, već mu je život dan i nije mogao birati hoće li ga prihvatiti ili ne. On bi, prema tome, mogao tražiti smisao prema svojim nahođenjima ali bi to bilo uzaludno jer , na koncu, ne može protiv sudbine i

[7] Ibidem, str. 16
[8] Ibidem, str. 15-17
[9] Više vidi: Szentmartoni, „Ljubav i smisao života“, 1984, str. 245-246

trenutaka koji su mu podareni i određeni. Prema ovakvim mišljenjima, čovjek može jedino pokušati pronaći smisao koji je za njega određen, ali ne i sam ga stvarati.

Grigorov ističe da postoji nekoliko razloga zbog kojih ljudi ne promišljaju o smislu života;

- Eksplozija sunca za nekoliko bilijuna godina.

Ljudi često prirodne pojave koriste kako bi opravdali svoja nedjelovanja na određenom planu. Mogu se dati primjeri jednostavnih opravdanja, kada primjerice pada kiša pa odluče odgoditi određene obaveze i aktivnosti. Ljudi smatraju da, s obzirom na to da će jednoga dana nastupiti apokalipsa poput ove, što tvrde određenim znanstvenim računanjima, nema smisla činiti išta. Što god da činili, nakon toga, više neće biti važno. Sve će ionako nestati. Međutim, sve se mijenja. Svijet je potpuno drugačiji nego prije nekoliko stotina godina. Postoji mogućnost, čak ako su ovakva računanja istinita, da se u toliko bilijuna godina i pronađe rješenje. Bez obzira na to ovakva predviđanja pojedinci koriste kao opravdanja.

- Sam koncept smisla je besmislen.

Grigorov tvrdi da pojedinci ne žele ni promisliti o smislu, već bježe od toga pojma, smatrajući da je suviše apstraktan. Iako je već naglašeno da se smisao života ne može univerzalno definirati to ne znači da je koncept stvaranja i traženja smisla besmislen. Možemo reći da nije jednostavan.

- Život je poput računala – programiran i kontroliran.

Što ako je život poput filma u kojemu je svaka naša radnja i korak predodređen? Ako je tako, besmisleno je pokušati pronaći mu značenje i nešto promijeniti. To je nemoguće.

- Smrt je neizbježna- živi svaki dan kao da ti je posljednji.[10]

Nitko nije besmrtan. Iako je smrt nepredvidiva i ne znamo kada će nas zadesiti, ne znači da ne trebamo težiti traženju smisla. Važno je uživati u životu, s dozom odgovornosti. Istina je da svaki dan može biti posljednji, ali, što ako nije? Ne možemo pravdati svoje pogrješne

[10] Više vidi: Grigorov, *Origin of Why? : The proven purpose and the meaning of life,* 2019, str. 20-21

postupke time da ćemo jednom umrijeti. Aristotel je uvijek isticao važnost sreće, a oni koji nisu zagrebali dublje od same površine, tumačili su to isključivo orijentirani na sebe same. Sebično su crpili sve što mogu samo da bi bili sretni. To nije istinska sreća. Svijetu treba pružiti – to je ono što se broji. Uzimati je uvijek lako. Gradeći svoj smisao, gradimo svijet. Nije važno što ćemo umrijeti. Važno je živjeti smisleni i potpuni život.

Bitno je naglasiti da smisao i svrha nisu istoznačnice. Grigorov (2018) ističe da je smisao glavni razlog, najviše dobro za koje živimo i postoji samo jedno takvo dobro. Svrha je ono što životu daje smisao. Ako, primjerice, ljubav životu kao takva pruža smisao, ona je u tom slučaju svrha života koja pojedinca vodi tom najvišem dobru i uviđanju smisla života kao takvoga.[11]

U nastavku je prikazana kratka priča kako bi se što jednostavnije razumjele sve sastavnice pogleda na život s filozofskog aspekta.

„Kad smo bili djeca, započeli smo naše putovanje na mjestu vozača sa samo trećinom našega dnevnog rezervoara koji smo koristili na osnovne aktivnosti, poput spavanja i hranjenja. Započeli smo vožnju s mišlju kako bi odredište (smisao života) moglo izgledati. Putem nailazimo na sumnje i nesigurnosti o putu kojim smo krenuli (svrha života) i ponekad skrenemo s te ceste na neku drugu cestu. Prometna nezgoda (događaj koji mijenja život) nam može pokazati kako život može biti promjenjiv i poticati nas da potražimo drugu cestu. Cijelim putem trošimo gorivo (vrijeme) što može utjecati na to da stanemo prije nego dođemo na odredište.“ (Grigorov, 2018: 28)

Po Grigorovu, Canfield (2005) tvrdi da smisao nije postati netko i nešto, biti određene profesije ili ostvariti san. Smisao bi se trebao nalaziti upravo iza pitanja *zašto* koje si možemo postaviti za bilo što što radimo, a pitanje zašto je najčešće pitanje s kojim se malo otisnemo u filozofske dubine.[12] Ako shvaćamo smisao života, možemo pronaći svrhu koja nam je potrebna da bismo taj smisao ispunili, inače ćemo biti opterećeni traženjem nečega što nećemo uspjeti pronaći. Smisao je potrebno pronaći i zbog vlastitoga stanja. Brojna istraživanja dokazala su da ljudi koji pate od depresije često na takva stanja nailaze upravo zbog toga što žive besmisleni život. Pomire se sa situacijom u kojoj se nalaze i ne ulažu u napredak. Nadalje, ako dan za danom živimo besmisleni život i život bez ikakve svrhe, nemamo se čemu radovati. Za mnoge je nezamislivo da svaki dan živimo na isti način –

[11] Ibidem, str. 25-29
[12] Ibidem, str. 28

spavamo, jedemo - preživljavamo, iz dana u dan. Takav život je potpuno besmislen. Međutim, možemo li smislenim životom nazvati onaj kojim ne pridonosimo društvu i svijetu, već samo sebi? Grigorov (2018) je dao primjer sakupljača lišća. Čovjek sav svoj život sakuplja i promatra lišće te smatra kako je on svoju svrhu i smisao pronašao upravo u tome.[13] Ne možemo poreći nečije uvjerenje za njega ako ga on smatra valjanim, međutim sakupljač lišća na taj način ne pridonosi društvu. On lišće samo sakuplja i promatra. Kada bi primjerice slikao lišće i stvarao djela, proučavao s biološke strane lišće koje pronalazi i sakuplja, moglo bi se reći da pridonosi svijetu i društvu. Tada bi se njegov smisao mogao opravdati. Kada bi živio na pustom otoku i cijeli život samo sakupljao lišće njegov bi smisao tamo mogao biti valjan upravo zbog toga jer je potpuno sam i nije dio društva kojem bi trebao pridonijeti na bilo kakav način. Kada je osoba dio zajednice nje ispravno usredotočiti se isključivo na sebe. Pojedinac nije mogao birati hoće li biti rođen ili ne, ali može izabrati hoće li kroz život koračati smisleno i ostaviti trag ili će se "utopiti" u moru besmisla.

Mit o Sizifu vrlo je poznat. Svaki dan gurao je kamen na vrh planine, a kamen bi se nakon toga, zbog svoje težine, otkotrljao na početnu točku. Njegov se život iz dana u dan svodio na guranje tog kamena koji bi se uvijek vratio na početnu točku. Sizif je junak s obzirom na upornost koju je ulagao, bez obzira na svakodnevni neuspjeh. Ono se iz toga može naučiti je da u životu treba pronaći smisao koji nas pokreće i težiti ostvarenju. U suprotnom, naš bi život mogao biti upravo nalik Sizifovom.

Istina je uvijek prisutna, kakva god bila. Ona definira kakvo je što i vrijedi jednako za svakoga, neovisno o jezičnim, vjerskim ili bilo kakvim drugim barijerama. Istinu je, dakako, potrebno otkriti. Mnoštvo činjenica i istina koje danas poznajemo ne bi još bile otkrivene da se ljudi nisu udostojili riskirati ono što smatraju i otkriti je li možda upravo suprotno. Da su se u dalekoj prošlosti naši preci bojali vjetra,sunca ili prirode, ne bismo ni danas znali za svijet u kojem živimo. Kada bi svatko tako razmišljao, brojne životne prilike bile bi iskorištene. Životne vrijednosti ne bi uzimali zdravo za gotovo. Međutim, da bismo otkrili istine, uz rizik, važno je i sumnjati. Sumnja u vjerodostojnost istine pokreće nas da nastavljamo otkrivati, makar cijeloga života. Smisao života ne mora biti identičan za svakoga. Potrebno je pronaći smisao, makar valjan sebi samome, kako ne bismo živjeli apsurdan život te iz dana u dan, preživljavali. Pronaći smisao znači uistinu živjeti.

[13] Ibidem, str. 33-36

4. Pitanje "Zašto?"

Postoji niz pitanja koja su ljudi kadri postaviti sebi samima prilikom razmišljanja o bilo čemu, a svakako je najučestalije pitanje *Zašto?*.

Često se unutar svakog čovjeka javlja pitanje: *Zašto to radim?* ali je rijetko osoba spremna do kraja na njega odgovoriti.

Eagleton (2008) ističe kako je teško naći pitanja, a ne odgovore. Ako o nekom pitanju želimo razgovarati, moramo znati prirodu pitanja i razumjeti što se u tom slučaju može prihvatiti kao odgovor.[14] Ako želimo nešto napraviti, bilo što, uvijek u sebi tražimo razlog zbog kojega ćemo to učiniti. Kada znamo zašto djelujemo kako djelujemo, imamo opravdanje zbog čega smo to učinili, čak i ako nešto ne završi onako kako smo to planirali. Naime, kada bismo nastavili niz pitanja *zašto* na određenu tvrdnju javlja se mogućnost da ne bi uspjeli odgovoriti na jedno od njih. Time bi sav naš trud i određena aktivnost "pala u vodu" i bila uzaludna jer nismo sposobni pronaći svrhu toga što činimo. Ukoliko postoji dobar odgovor na pitanje *zašto,* tada postoji i jaka motivacija za nešto uraditi. Svakako je bitno naglasiti da ono što se događa oko nas utječe na naše razloge zašto činimo to što činimo. Rođeni smo kao bića s potrebama i željama. Zbog toga smo ponekad spremni učiniti nešto što možda nismo ni planirali ni htjeli učiniti, ali, potreba za tim da se tako ponesemo je bila u tom trenutku jača on samog razuma. Ukratko, ponekad želimo stvari koje ne bismo učinili kada bi slušali razum. Ponekad je teško objasniti zašto radimo nešto što radimo, ali nemogućnost objašnjenja toga zašto tako djelujemo neće utjecati na potrebu ili želju da to napravimo.

Berčić (2012*)* ističe kako se ne radi o tome je li nam potreban psihološki odgovor, već je li racionalno tražiti odgovor. Često smo skloni uzrečici: *"Svaki Zašto ima svoje Zato."*. Nije uvijek tako. Ako ovog trenutka pokrenete niz pitanja *zašto* na određenu temu vrlo je vjerojatno da ćete doći do trenutka kada više nećete biti u stanju objasniti neki z*ašto*. Djeca su ona koja često potenciraju pitanje *zašto* te ponekad smatramo da su sva ta njihova pitanja uzaludna i nepromišljena.[15] Oni ih postavljaju jer su djeca. Međutim, ukoliko ih analiziramo shvatit ćemo da uistinu imaju smisla. Česti su takvi trenuci u razredu kada djeca na neku naizgled jednostavno objašnjivu temu ponude neizmjerno mnogo pitanja *zašto* te učitelj

[14] Više vidi: Eagleton, *The Meaning of Life: A Very Short Introduction*, 2008, str. 1-8
[15] Više vidi: Berčić, *Filozofija*, 2012, str. 3-7

površno zaključi da nema smisla odgovarati na svako od njih. Niz takvih pitanje kreće sa vrlo jednostavnima, a analiziranjem svakoga pitanja shvaćamo da su sva na koncu valjana i s razlogom postavljena. Primjerice pitanje *Zašto pada kiša?* može biti okidač za nastanak potpuno dubljih životnih pitanja. Pitanje nije to koje je besmisleno, već je odgovor taj koji može biti nepotpun i nejasan.

"Postoji li odgovor koji opravdava sve ostale odgovore i samoga sebe? Pravi je problem u tome što ako takvog odgovora nema, onda nemamo pravo tvrditi ni sve ono prije." (Berčić, 2012: 5)

Berčić tvrdi da je Agripa niz pitanja koja djeca pitaju uzeo ozbiljno kao oruđe kojim je htio pokazati da znanja nema i da ga ne može biti. Problem se u teorijskom kontekstu javlja kada želimo opravdati svoja vjerovanja, dok se u praktičnom javlja kada želimo opravdati svoje postupke. Postavlja se pitanje možemo li priuštiti sebi da činimo stvari za koje nemamo razloga.[16]

Kada se nekoga ispituje o njegovim željama i razlozima postojanja istih, dovode se u pitanje njegovi stavovi, vrijednosti i odluke što svakako nije potpuno prihvatljivo. Iz vlastitih iskustava znamo da nije dobro preispitivati previše vlastite odluke. Kako se onda možemo smatrati kompetentnima za preispitati tuđe? Često tražimo od drugih dobre razloge za određena djela, a nismo sami otkrili vlastite. Skloni smo dijeljenju ljudskih djelovanja na ona koja trebaju opravdanje i ona za koja opravdanja nisu nužna. Primjerice, kada želite pomoći sirotinji, nije nužno imati dobar razlog i opravdanje za to. Ukoliko osoba želi živjeti pod zavjetom šutnje, tražit ćemo dobar razlog zbog čega je to izabrao. Berčić ističe kako je teret dokazivanja jednak za jednog i drugog, neovisno o tome smatramo li njegove želje i planove neobičnima ili pak sasvim običnima i očekivanima.[17] Kada bismo nastavljali niz pitanja *Zašto*? svakako bismo došli do onoga: - *Zašto sam uopće tu? Zašto živim?.* Kada gledamo sa psihološke strane, spremni smo činiti stvari o kojima ne razmišljamo, primjerice, ustati se ujutro, otići na posao, jesti, piti kavu, družiti se. Ukoliko promatramo događaje sa logičke strane, trebali bismo znati zašto nešto činimo i to bi, na koncu, dovelo do pitanja zašto živimo.

"Kod sasvim racionalne osobe razlozi za djelovanje ujedno bi trebali biti i motivi za djelovanje." (Berčić, 2012: 7)

[16] Ibidem, str. 6
[17] Ibidem, str. 7-8

Važno je razumjeti da se određene aktivnosti ne mogu međusobno opravdati. Berčić u svom radu ističe: *Ako činim A da bih postigao B, ne smijem tvrditi da želim postići B da bih činio A*. Tada te radnje postaju besmislene. Besmislenost je svakako pojam koji se treba dotaknuti. Ako su naše radnje besmislene, čemu onda živimo? *Gdje je tu smisao?*[18]

Zbog toga težimo pronalasku onoga *zato* koji bi opravdao naše djelovanje. Potrebno je razmisliti postoji li takav odgovor i je li moguće zaustaviti niz *zašto*, kao i možemo li pronaći dovoljno dobar *zato* da bismo zaustavili niz svih daljnjih pitanja. Uvijek je smisleno i potrebno nastaviti s nizom pitanja zašto.

Možemo pronaći neke razloge koji bi mogli dovesti do konačnog odgovora, a o takvima više u sljedećim poglavljima.

[18] Ibidem, str. 7-8

4.1. Zašto smo ovdje?

Julian Baggini na samom početku knjige priča priču o taksistu i poznatom piscu. Naime, taksist je prepoznao pisca koji mu je ušao u auto i pitao ga jedno pitanje; *Što sve to znači?*. Naravno, pisac na njega nije mogao odgovoriti. Ukoliko razmišljamo o tom trenutku jasno je da na takvo pitanje nije moguće odgovoriti i odgonetnuti ga kroz kratku vožnju. Kada bi to bilo moguće, svakako to pitanje ne bi i danas bilo tema razgovora. Međutim, taksist koji ga je postavio tim se pitanjem nije "osramotio". Tko bi ga bolje mogao odgonetnuti od velikih filozofa?[19]

Iako izgleda kao jedno pitanje, sastavljeno je od cijeloga niza različitih pitanja, koji nekada ne možemo zaustaviti, primjerice: *Zašto smo ovdje? Koji je smisao? Trebamo li biti sretni? Je li dovoljno biti sretan?...*

Da bismo pronašli konkretan odgovor na pitanje *Što sve to znači?* trebali bismo biti u stanju odgovoriti na sva moguća pitanja koja ga, na neki način, kreiraju.

Eagleton tvrdi da je teolozima odgovor na pitanje što to znači uvijek Bog. On je temelj bivanja i razlog zašto umjesto ničega postoji nešto. On svijet nije stvorio s nekakvom svrhom, već sebi na veselje, zbog radosti koju mu je donijela sama kreacija. Ljudi vjeruju da će odgovore pronaći slijedeći različite stavove i percepcije. Tako se mnogi oslanjaju na vjeru, iako bi možda bilo bolje osvrnuti se na konkretne dokaze i argumente. To se odnosi na one dokaze koji su dostupni svima, kako vjerniku tako i ateistu. Takve dokaze oni jednako razmatraju i prihvaćaju.[20]

Baggini (2005) ističe da čak i ako vjerujemo, ne možemo se potpuno osloniti na vjerska tumačenja jer ih svatko shvaća drugačije. Za nekoga su vjerski tekstovi samo preneseno značenje, dok se drugi drže toga kao slijepac štapa.[21]

„Pitanje samog smisla života svakako je nešto manje ali nešto više u svijetu. Nešto manje, jer nije najveća misterija koju je nemoguće odgonetnuti, a nešto više jer nije jedno pitanje, već mnogo njih.“ (Baggini, 2005: 3)

[19] Više vidi: Baggini, *What's it all about? : Philosophy and the meaning of life*, 2005, str. 1-2
[20] Više vidi: Eagleton, *The Meaning of Life: A Very Short Introduction*, 2008, str. 2-3
[21] Više vidi: Baggini, *What's it all about? : Philosophy and the meaning of life*, 2005, str. 5-7

Jasno je da ne postoji univerzalan odgovor na ovo pitanje, upravo zbog toga što svaka osoba može na njega pronaći odgovor toliko drugačiji od drugih, a da ga ipak zadovolji. Dakle, pitati pravo pitanje jednako je važno kao i dobiti pravi odgovor. Na pojedincu je da ga vrednuje kao takvoga.

„Kada postavimo pitanje *Zašto smo ovdje?* na njega možemo dati dva odgovora. Jedan objašnjava razloge zbog kojih smo tu i orijentiran je na prošlost, dok drugi objašnjava svrhu našeg postojanja i orijentiran je na budućnost.“ (Baggini, 2005: 6)

Ponekad su ti odgovori povezani, a ponekad stoje sami za sebe. Osvrnimo se na odgovor koji objašnjava razloge zbog čega smo ovdje. Prema Bagginiju, u nastavku su objašnjena dva različita stava, kreacionizam, čiji zagovornici vjeruju da je život produkt inteligentne namjene i naturalizam, čiji zagovornici život smatraju prirodnim nenamjenskim procesom.[22]

4.1.1. Kreacionizam

Kreacionisti vjeruju da postoji nekakva sila – duhovno biće koje je kreiralo sve oko nas, uključujući nas same. Ovo je vjerovanje izraženo kroz sve svjetske religije pa tako svaka od njih ima priču o samom nastanku svijeta i čovjeka. Iako mnogo ljudi takve priče shvaća kao mitove ili pak metafore, postoje pojedinci koje vjeruju da su se dogodile upravo tako kako su i predstavljene. Pojedinci takve priče odbijaju kao potpunu istinu, ali i dalje vjeruju da je Bog taj koji je sve stvorio. Iako ne postoje konkretni dokazi koji bi to mogli potvrditi, čovjek to opisuje kao osjećaj iznutra koji ga ispunjava kada razmišlja o svemiru i postojanju te kako sve ne može biti samo čin puke slučajnosti. To što netko "slijepo" vjeruje ne znači da ima dokaze i argumente koji su dovoljno jaki da bi potaknuli drugu osobu na isto takvo mišljenje. Pobornici ovakvih uvjerenja vjeruju da ako ne postoji Bog, ne postoji ni smisao i svrha života. Bog je stvorio svijet i svaku osobu sa nekom svrhom koja je nama još uvijek teška za odgonetnuti. Koliko god vjerovali i dalje je gotovo nemoguće iznijeti konkretne dokaze i argumente na ovu temu.

Baggini ističe da ako smo ovdje nečijom voljom i on ima planove za nas, nismo li tada isti kao i Frankensteinovo čudovište? Netko nas je stvorio sa određenom svrhom i nemamo

[22] Ibidem, str. 5-7

slobodu izabrati kako živjeti i čemu težiti. Time postajemo objekt, a ne samosvjesno biće koje ima svu slobodu svijeta da djeluje i ponaša se onako kako misli da je ispravno.[23]

„Je li bolje biti rob koji ima svrhu na ovom svijetu ili biti slobodan čovjek koji će si sam stvoriti ulogu?“ (Baggini, 2005: 17)

Ako se razmišlja o Bogu kao tvorcu svega koji kontrolira svijet i našu svijest, tada to nije onaj Bog kojem zapravo sama vjera teži i kakvog se štuje. Ipak, postoje riječi unutar vjerskih knjiga s kojima bi se čak ateisti složili. Primjerice isticanje Isusovih riječi da trebamo živjeti potpuni život. Svi teže ispunjenju svojih želja i potreba i time pokušavaju živjeti život punim plućima - muslimani, kršćani, ateisti. Po tome su pitanju svi isti te je odgovor univerzalan za svakoga. Ako slijedimo vjerske tekstove i učenja, tada bismo trebali djelovati onako kako oni nalažu. No, u ljudskoj je prirodi da se prihvaća ono što čovjek misli da će mu koristiti, a odbija ono što smatra da će ga na bilo kakav način učiniti "praznijim".

Život poslje smrti za vjernike je odlazak u Božje kraljevstvo gdje duša doživljava potpuni i vječni mir. Ako se odlazak u Raj smatra nagradom za dobro proživljen život, moglo bi se reći da je svrha da živimo život punih pluća kako bi duša mogla nakon njega osjetiti vječni mir i spokoj. Ono što je važno istaknuti u kreacionizmu je vjerovanje da postoji Biće za koje nismo sigurni da postoji te da nam je isto to Biće dalo svrhu koju ne poznajemo ali bismo je mogli spoznati nakon smrti, iako nemamo konkretne dokaze za život poslje smrti. Vjerovanje da postoji Biće koje je sve stvorilo nam i dalje ne daje odgovore na pitanja koja je svrha i smisao svega te se javlja mišljenje kako je ipak na pojedincu da odgonetne zbog čega je tu gdje je.

Kreacionizam od pojedinca traži da se prikloni vjerovanju u nešto za što ne postoje konkretni dokazi. Međutim, čovjeku koji je praktični filozof i posmatra život sa filozofske strane ne može biti tek tako prihvatljivo da je njegovo postojanje u rukama Bića koje ga je stvorilo. Ako i je tako, čovjek bi trebao biti slobodan sam spoznati i odrediti svoj smisao, a ne ga samo dobiti serviranog na pladnju. Život je niz trenutaka koji da se nisu odvili onako kako su se odvili, možda ne bi kreirali osobu kakva je netko danas. Vjera u određeno Biće nije pogrješna, ali bi bilo dobro ne prihvaćati život kao dirigiranu predstavu, već se potruditi sam stvoriti i spoznati svoj smisao.

[23] Ibidem, str. 14-22

4.1.2. Naturalizam

Naturalističke teorije kreću od toga da je ljudski život dio procesa koji nije produkt nikakvih inteligentnih dizajna te da nikakvi duhovi ili božanstva ne postoje i nemaju svrhu u određivanju samog smisla. Baggini ističe da se naturalizam oslanja na nastanak svijeta teorijom velikog praska. Naturaliste je svakako lakše razumjeti s obzirom na broj dokaza koji na neki način potvrđuju samu teoriju nastanka svijeta i svakako ju je lakše razumjeti i prihvatiti nego onu da je sam Bog stvorio svijet ovakvim kakav je.

„Svemir može imati svrhu, ali ništa što mi znamo ne sugerira da, ako je tako, ta svrha ima ikakve veze sa našom svrhom." (Russel, navedeno u Baggini, 2005: 8)

Prema Richardu Dawkinsu, kako Baggini objašnjava, ono što je važno da opstane jest gen. Od iznimne je važnosti isključivo opstanak ljudske vrste i samo on kao takav ima svrhu, iako kao takav nikakvu svrhu ne ispunjava.[24] Prema tome bi, ako imamo svrhu, ona bila opstojanje vrste kao takve. Za primjer treba uzeti Sartreov papirnati nož. Sartre, kako navodi Baggini, o tome govori u svom predavanju o egzistencijalizmu i humanizmu kako bi pobliže objasnio sam egzistencijalizam.[25] Ovim primjerom papirnatoga noža pokušava objasniti razliku predmeta čija suština prethodi njihovom postojanju i ljudskog subjekta čije bi postojanje trebalo prethoditi njegovoj samoj biti. Čovjek je spreman napraviti papirnati nož jer već unaprijed zna za što će mu služiti te tako taj nož dobiva bit i prije nego je stvoren. To bi značilo da Biće koje nas je stvorilo već unaprijed ima svrhu za nas te nas stvara prema nacrtu. Sartre vjeruje da ljudi nemaju svrhu i smisao u životu dok sami ne odluče kreirati svoj život i djelovati onako kako oni žele.

Baggini ističe da postoje dva tumačenja koja bismo mogli prihvatiti, prvo je da je život jednostavno bez ikakvog smisla i svrhe, a drugo da i smisao i svrha itekako postoje, samo nisu predodređeni.[26] Na nama je kao pojedincima da pronađemo vlastitu svrhu i smisao. Svakako bi bilo lakše prihvatiti da smo rođeni s određenom svrhom, jer bismo tada mogli opravdati svaku pogrješnu odluku ili lošu sudbinu. Život se tako odvio jer nam je bio predodređen. Međutim, izmišljeni smisao se može poistovjetiti sa neimanjem pravog smisla uopće. Tada je potrebno razmisliti zbog čega bi predodređeni smisao imao veću vrijednost od onoga kojeg sami sebi stvorimo. Trebalo bi nam biti važno da u ovome životu imamo svrhu i smisao,

[24] Ibidem, str. 8-9
[25] Ibidem, str. 9-10
[26] Ibidem, str. 11-12

neovisno o tome je li nam bio predodređen ili smo ga sami stvorili onakvim kakav želimo da bude. Ako odlučimo pomoći siromašnima, jesmo li bili predodređeni za takvu akciju ili smo sami sebi stvorili svrhu u životu? Oba odgovora mogu biti prihvatljiva, ovisno koja uvjerenja osoba zastupa.

Baggini za primjer uzima Frankensteinovo čudovište. Sam Frankenstein ga je stvorio kako bi mu čistio kuću i time mu predodredio svrhu. Nije li u tom slučaju bolje da sami odredimo svoju svrhu,a ne da nam je dodijeljena prije rođenja? U suprotnom, naš je život isplaniran do temelja. Iako su značajke egzistencijalizma apsurd, tjeskoba i vjerodostojnost, ne može se reći da nije poprilično optimističan.[27] Time što možemo sami izabrati svoju svrhu i smisao stječemo mogućnost utjecaja na vlastiti život. Što god da nas zadesi dio je puke slučajnosti.

„Činjenica da ne možemo pronaći svrhu u korijenima ljudskog života nije razlog da smatramo da isti taj život nema ni smisla ni svrhe.“ (Baggini, 2005: 14)

S ovim se tezama slažu i brojni filozofi koji se ne smatraju egzistencijalistima smatrajući da je čovjek u stanju sam stvoriti svoju svrhu. Na nama je da odlučimo kakva će ona biti i pokušamo je ostvariti.

Naturalizam je svakako uvjerljiviji od kreacionizma jer je jednostavnije i lakše razumjeti teoriju o prirodnom nastanku svega za koju je moguće pronaći konkretne dokaze, nego mogućnost da smo stvoreni od strane višega Bića. Ono što naturalizam može učiniti vjerodostojnijim je tvrdnja da čovjek može stvoriti sam svoj smisao te se tako ne osjećati kao lutka na koncu kojom netko upravlja. Oba uvjerenja imaju različite prednosti i nedostatke, a do pojedinca je kojem će se prikloniti.

[27] Više vidi: Baggini, *What's it all about? : Philosophy and the meaning of life*, 2005, str. 13-14

4.2. Za što živimo?

> *Kako bi trebao provesti život? To pitanje odmah povlači za sobom i drugo pitanje. Do čega mi je najviše stalo i zašto? Zbog čega - ili koga - živim? Za što je moj život?*
>
> *(Kronman, 2007: 9)*

Kada se govori o pitanjima koje si pojedinac postavlja kada razmišlja o svrsi i smislu postojanja, pitanje *Za što živim?* je neizbježno. Istinsku vrijednost i validnost ovog pitanja daje isključivo pronalazak osobnih razloga i odgovora. Kronman (2007) navodi dva načina na koja se može promatrati pitanja i odgovore, a to su personalni (subjektivan) i impersonalni (objektivan) način.[28] Kada govorimo o pitanjima iz određenih područja, primjerice matematičkim teoremima, povijesnim događajima ili kemijskim reakcijama, jasno je da jedan odgovor vrijedi za sve. Moguće je da i na tim područjima postoji više stavova i mišljenja oko kojih će se zagovornici tih mišljenja raspravljati, dok za onoga tko nije jedan od tih zagovornika i samo je promatrač cijelog procesa ni ta mišljenja ne stvaraju drugačiju stvarnost. Osoba ih može analizirati, prikloniti se nekom mišljenju više ili određene tvrdnje prihvatiti lakše, ali to i dalje ostaju pitanja na koja su odgovore dali pojedinci koji se bave upravo tim područjem i takvi odgovori neće uvelike utjecati na život osobe koja ih razmatra ili uči. Ovakva pitanja i odgovori obilježeni su upravo impersonalnim načinom promatranja. Kada govorimo o pitanju o smislu i svrsi, zbog čega živimo i što želimo postići u životu, ipak govorimo o personalnom načinu pronalaska odgovora. Ono što netko želi postići i što će mu dati odgovor na pitanje za što živi vrijedi isključivo za njega. Moguće je da postoji više osoba sa sličnim stavovima i mišljenjima te tako i sličnim odgovorom na to pitanje. Ključno je da pojedinac sam pronalazi odgovor na takvo pitanje i nitko ga ne može odgovoriti za njega. Kronman (2007) ističe kako razlikama u odgovoru pridonosi okruženje, temperament, religija, običaji, vrijeme u kojem osoba živi.[29] Ono što čovjeka kao vrstu čini najvišim bićem na svijetu je upravo njegova mogućnost stvaranja mišljenja, stavova te životnih vrijednosti. U tome je čovjekova posebnost. Odgovor na pitanje za što živi ovisiti će upravo o onome čemu osoba teži u životu. Zbog toga je sasvim prirodno da svatko pronađe odgovor za sebe i jedino

[28] Više vidi: Kronman. *Education's End: Why Our Colleges and Universities Have Given Up on the Meaning of Life,* 2009, str. 11-13
[29] Ibidem, str. 10-11

takav smatra valjanim na način da nitko drugi ne može pronaći odgovor za njega. Prilikom pronalaska ovakvih odgovora bitno je imati na umu : *Nitko nije ja, i ja nisam nitko drugi. Ja znam što želim i čemu težim. Moj odgovor potpuno vrijedi za mene i jedino sam ja taj koji ga mogu mijenjati.*

Pitanja o tome za što živimo te o samom smislu i postojanju osoba si može postaviti u bilo kojoj životnoj dobi. Razlika između mlade osobe i osobe u dubokoj starosti je što ih postavlja u različitim smjerovima. Mlada osoba takva pitanja postavlja orijentirajući se na budućnost i pokušavajući tako izgraditi život kakav želi, dok se starija osoba orijentira na prošlost i pita se je li živjela onako kako je htjela te koliko je taj život uistinu bio ispunjen.

Prema Kronmanu (2007) život je piramida odluka i opredjeljenja. Na samom su dnu pitanja i odluke koje donosimo svakog dana i koje nam se čine potpuno jednostavnima i svakodnevnima. Na vrhu piramide upravo je pitanje zašto smo tu i koji je smisao i svrha svega. U ovoj je piramidi vrh baza za ostala pitanja. Svako pitanje koje si redovito postavljamo može dovesti do preispitivanja same svrhe i smisla. Najčešće se čovjek ne pita o tome na dnevnoj bazi, ali ne znači da to nije moguće. Najosnovnije pitanje i odluka može dovesti do pitanja o postojanju.[30]

[30] Ibidem, str. 18-22

4.3. Što je uistinu važno?

Kada govorimo o potrebama i željama pojedinca, barem onima koje se odnose na njegov život, svaka od njih je subjektivna i donesena na temelju onoga čemu pojedinac teži. Postoje stvari i osobe koje su nam u životu važne i jasno je da ne mogu sve imati jednaku važnost. Ovisi isključivo o osobi što je za njega više važno, a što manje. Kronman ističe kako pitanje o tome što nam je bitno i do čega nam je stalo ne može biti svrstano među moralna pitanja.[31] Razlog se krije iza toga što ponekad ljudi "pogaze" moralna uvjerenja i stavove upravo zbog nečega ili nekoga tko im je važan u životu. Ponekad čovjek zanemari svoju obitelj jer se potpuno prepusti poslu koji je za njega najvažnija stvar na svijetu. U današnjem svijetu sve više svjedočimo primjerima gdje netko ostavi obitelj zbog prisustva treće osobe koju voli i bez koje ne može zamisliti život. Ništa od toga nije moralno prihvatljivo, ali to ne znači da to nisu stavke u životu do kojih je pojedincima u tom trenutku stalo više nego do onoga što bi bilo moralno dobro. Upravo zbog toga pitanje o onome što nam je važno i do čega nam je najviše stalo ne može imati korijene među moralnim pitanjima. Ono što nam je važno u životu postaje početna točka u formiranju svrhe i stvaranju života kakvom težimo. Ukoliko su nam najvažnije stvari koje nam nisu od istinskih interesa i težnji, tada treba poraditi na sebi. Kada radimo posao koji ne volimo, družimo se s ljudima koji nas ne ispunjavaju, živimo u ljubavnom odnosu bez ljubavi, upravo se odmičemo od stvaranja smislenog života. Ono što približava život koji živimo onome kakav bismo htjeli živjeti upravo je rad na tome da nam najvažnije stvari ili osobe u životu budu najvažnije jer ih takvima u sebi i smatramo.

Kronman smatra da ne možemo živjeti ispunjen i smisleni život ako ne težimo nečemu i ako ne postoji nešto čega bismo se odrekli da bi postigli to što želimo. Postoje trenutci kada je u životu potrebno riskirati na bilo kojem polju- u poslu ako želimo napredovati, a ne možemo tu gdje smo zaposleni, u ljubavi da bismo pronašli upravo ono što tražimo, u ispunjenju želje koja sa sobom nosi razna životna iskušenja.[32] Ako osoba nije spremna na rizik zbog nečega ili nekoga tko mu je važan, onda mu to nije na vrhu ljestvice najvažnijih stvari u životu. Najvažnije stvari formiraju smisleni život za pojedinca, a da bi ih postigao, ponekad je rizik prijeko potreban.

[31] Ibidem, str. 24-25
[32] Ibidem, str. 26-27

4.3.1. Važnost životnog uspjeha

„Uspješni smo kada posegnemo za onim najvišim što je u nama – kada dajemo najbolje od sebe.“ (Urban, 2003: 24)

Kao što je već rečeno, u hijerarhiji onoga što nam je važno nalazi se i posao kojim se bavimo. Tijekom života svaka se osoba zapita što uistinu u životu želi, preispituje svoje odluke i ciljeve. Postoje oni koji već od ranog djetinjstva imaju ciljeve što će postati i čime će se baviti u životu, dok pojedinci do ključnih trenutaka ne znaju koji bi profesionalni put izabrali. Normalno je i ispravno da težimo nečemu i time potičemo sebe same na napredovanje. Kada postanemo bogati, stručnjaci na određenom polju, zaljubimo se ili bilo što drugo, možemo se zapitati zbog čega smo baš to željeli postići? Jesmo li time stvorili sebi i svrhu i smisao u životu? Kao što je već spomenuto, pitanje *zašto* često je moguće neiscrpno postavljati na bilo koji odgovor koji dobijemo. Kada bismo pronašli smisao, tada ne bi postojalo pitanje koje bi nastavilo niz odgovora. Pitanja bi u tom trenutku stala. U svakom od nas nalaze se dvije moguće ličnosti. Jedna je potpuno neuspješna i živi život na način da ga samo preživljava. Druga je ona koja iskoristi svoj potencijal i vještine te na taj način dolazi do smislenog i ispunjenog života. Isključivo je na nama koja će od te dvije osobe prevladati. Čovjek ne može birati hoće li se roditi ili ne, ali svakako može izabrati put kojim će krenuti. Ono što ljudi najčešće rade je neispunjavanje svog potpunog potencijala. Često se vrte u krug između potpunog neuspjeha i zadovoljavajućeg ispunjavanja potencijala. Takvo što događa se upravo zbog sigurne zone u kojoj se nalaze. Da bismo postigli potpuni uspjeh, kako u životu tako i u poslovnoj karijeri, neuspjeh bi trebao biti samo okidač koji će nekoga natjerati da se trgne i učini sve što može kako bi ispunio svoj potpuni potencijal. U protivnom, bit će jedan od onih koji živi besmisleni život i gleda kako netko drugi živi onako kako želi dok sebe smatra bezuspješnim. Zbog toga je važno u hijerarhiji interesa postaviti ono što uistinu želimo na svakom od životnih polja i težiti ostvarenju toga.

Baggini ističe da se želja za postizanjem i ispunjavanjem našeg potpunog potencijala može razlikovati od želje za srećom i zadovoljstvom. Težiti uspjehu je potpuno razumljivo s obzirom na to da su čovjeku ciljevi ispuniti svoj život i pokušati ostaviti trag. Međutim, možemo biti uspješni a da na koncu nismo sretni i ispunjeni.[33] Uspjeh nije cjeloživotna radnja, dogodi se i završi. Jasno, može omogućiti život u blagostanju ali je i takav završena

[33] Više vidi: Baggini, *What's it all about? : Philosophy and the meaning of life*, 2005, str. 106-107

radnja. Uspjeh nije isti za svakoga pojedinca i osjećaj zadovoljstva donosi određena razina postignuća. Baggini (2005) se osvrće na apsolutan i relativan uspjeh. Apsolutan uspjeh je težnja pojedinca da bude najbolji na svijetu u tome što radi ili bar približno tome. Relativan uspjeh je onaj koji osobu čini zadovoljnu samom sobom i svojom razinom postignuća. Svaki od ovih uspjeha može se proučavati na dva načina. Jedan od njh je važnost djelovanja i odrađivanja određenih stvari, postizanja čega. Drugi se orijentira na postajanje određenog tipa osobe – postajanje čovjekom kakav želiš biti. Ta dva pogleda na uspjeh ne trebaju biti jedan drugome suprotnost, već ih se može i treba spojiti u cjelinu. Gradeći karijeru postajemo profesionalno ostvareniji, ali se možemo ostvariti i na onom ljudskom, humanom planu. Napredak od nas, ako mu dopustimo, može stvoriti bolje osobe.[34] Postoje ljudi koje uspjeh učini lošijim osobama, ali to nije problem uspijeha kao takvog, već ljudske osobnosti koja je kvarljiva pod različitm utjecajima ako se takav proces dopusti. Kada razmišljamo na takav način, važno je postići nešto i težiti nečemu, ali ono što je bitno je razvoj i postizanje,a ne ono što je produkt rada na sebi. Produkt je trenutan, a rad na sebi traje, ako smo ustrajni , cijeli život.

„Nije važno što radimo ili što postajemo određen tip osobe, već je važno postati što postanemo radeći to što radimo.“ (Baginni,2015, str 108.)

[34] Više vidi: Baggini, *What's it all about? : Philosophy and the meaning of life*, 2005, str. 107-115

5. Jesmo li slobodni?

Što uistinu znači živjeti? Sve započinje sa slobodom.

(Grigorov, 2018: 19)

Orr (2011) slobodu definira kao stanje u kojem pojedinac ima slobodu govora, razmišljanja i djelovanja koja nije ograničena nikakvim izvanjskim faktorima te je kao takva čovjeku dana. Kada se govori o slobodi svakako se može spomenuti njene različite oblike i poimanja kao takve. Sloboda je tijekom povijesti obuhvaćala različite aspekte života ali je uvijek bila tema, pa tako i u suvremenome društvu. Iako su danas ljudi uvelike slobodniji nego u prošlosti i dalje postoje društva gdje je ljudska sloboda poprilično ograničena, dok se u nekim dijelovima svijeta ljudi smatraju potpuno slobodnima. Orr ističe kako sloboda čovjeka općenito izgleda potpuno ostvarena u demokratskim društvima, ali se zanemaruje postojanje vlade koja na različite načine ograničava ljudsku slobodu bez obzira na privid da je mi kao pojedinci potpuno imamo. Ono što može uništiti slobodu upravo je moć i strah od suprotstavljanja onome tko tu moć vrši.[35] Jasno je da postoje zakoni koji ograničavaju ljude u korištenju svoje slobode na različite loše načine te ih se, ukoliko zlouporabe slobodu kao takvu, vrlo često kažnjava oduzimanjem iste, primjerice odlaskom u zatvor. Kada se izostave takva ponašanja još uvijek postoji moć vlade koja ograničava ljudsku slobodu nalaganjem različitih pravila i zakona te na taj način slobodu čine samo prividom. Primjere moći nad nekim i ograničavanja slobode pojedinca, kako bi bila lakše shvaćena, Orr je prikazao na primjeru roditelja i djeteta. Roditelji svojoj djeci na određene načine mogu uvjetovati, zabranjivati i ograničavati slobodu.[36] jasno je da je to dio odgoja i da se većina toga radi za dobro djeteta. Roditelji mogu na sličan način zloupotrijebiti svoju moć pa tako zabraniti već odrasloj djeci brak s određenom osobom, ljubav s čovjekom druge vjeroispovjesti, odlazak na fakultet u drugi grad i slično. Ako se nekome uzima pravo koga da voli, što da studira i čemu da teži, oduzima mu se njegova sloboda izbora i mogućnost ostvarenja sebe u potpunosti i življenja života kakvome teži. Ako osoba izgubi strah i u takvim se okolnostima suprotstavi roditeljima, postaje slobodna da živi onako kako želi živjeti. Oni koji svoju moć ispoljavaju na pogrešan način ili je na bilo kakav način zlouporabljuju, trebaju poraditi sami na sebi. Da

[35] Više vidi: Orr, The little book of life, 2011, str. 415-416
[36] Ibidem, str. 417-418

bi čovjek bio sretan, ispunjen i slobodan, bar koliko to može biti, treba prvo izgraditi sebe i osjećati se dobro u vlastitoj koži.

Važno je istaknuti da se to ne odnosi na dopuštanje čovjeku da čini što god poželi jer određena ponašanja koja nisu društveno prihvatljiva treba pokušati spriječiti zakonom koji nalaže određene kazne za njih. Grigorov u svojoj knjizi govori o tome da je upravo najstroža kazna kada se počini nekakav zločin, ukoliko nije riječ o smrtnoj kazni, zatvor. Tamo život postaje apsurdan iz dana u dan, a osoba je potpuno zarobljena, fizički i psihički.[37] Takva osoba ne može reći da je život živjela punim plućima i iskoristila ga najbolje što je mogla. Ključno je da je čovjek, prema Orrovim riječima, najinteligentnija vrsta na planeti koja posjeduje nevjerojatnu inteligenciju i mogućnost artikuliranog govora.[38] Ograniči li se čovjeka i oduzme li mu se pravo glasa,govora i donošenja vlastitih odluka na svome životnom polju, mogućnosti koje posjeduje mu ne predstavljaju ništa jer ih ne smije koristiti ,bar ne u potpunosti. Sloboda je svakako ključna kod kreiranja vlastite svrhe i pronalaženja osobnog smisla života. Kada imamo potpunu slobodu, tražimo li uistinu smisao života li trenutke u kojima se osjećamo živima? Možda su upravo ti trenutci ono što kreira smisao. Bez njih se osjećamo ispraznima. Reći da smo potratili vrijeme, iako uživamo slobodu, možemo samo ukoliko znamo kako to vrijeme iskoristiti. Nešto može biti beznačajno samo ako razumijemo što bi bilo značajno i smisleno. Ako netko ne razumije da trati život i samo preživljava iz dana u dan, vrlo je moguće da ni sam ne razumije što bi bio smisao njegovog postojanja. Ljudska sloboda nije samo sloboda čovjeka da živi na određen način, sloboda govora, izražavanja kulture, rasna ravnopravnost i slično. Sloboda je u donošenju odluka, kreiranju i stvaranju života kakav bismo željeli živjeti. Riječ je o slobodi bića kao takvog i mogućnosti da utječe na što je više moguće donesenih odluka i trenutaka u svom životu kako bi postigao ono čemu teži i ostvario svoj smisao.

[37] Više vidi: Grigorov, *Origin of Why? : The proven purpose and the meaning of life,* 2011, str. 13-14
[38] Više vidi: Orr, The little book of life, 2011, str. 417

5.1. Prolaznost

Kada govorimo o životu, ono što je apstraktno i nepoznato je svakako njegov vijek . Iz dana u dan živimo kao da nam je preostalo sve vrijeme ovoga svijeta, ne razmišljajući da je i sutra upitno - život je takav. Nepredvidiv. Koliko je važan trenutak u životu? Dok smo razmislili o tom pitanju taj je trenutak već prošao. Sada pripada prošlosti i više ga ne možemo vratiti. Taj trenutak se prema brzini prolaznosti ne razlikuje se ni od jednog drugog trenutka u životu. Svaki će završiti s nemogućnošću njegova povrata, a sve što nam od njega može ostati su uspomene, koje također s vremenom mogu izblijediti. Ako sve nestaje i prolazi, gdje je smisao u traženju smisla? Može li smisao uopće postojati ako je sve prolazno? Ako je sve prolazno, prolazan je i smisao.

Život postaje značajniji kada se shvati da se nijedan trenutak neće dogoditi dva puta. U tome se i nalazi njegova čar.

Ako promatramo vodopad zaključiti ćemo da on postoji upravo u tom samom trenutku njegova pada i tada nestaje. Njegova ljepota i magija nije u tome kakav je on bio prije ili što će biti, već u samom trenutku dok promatramo kako tolika količina vode pada i stvara prekrasne slike prirode. Prolaznost možemo uočiti svuda oko nas. Ponekad i nismo svjesni određenih trenutaka dok ne postanu uspomena. Primjerice cvijeće koje cvate u proljeće. Neko vrijeme je tu, krasi prirodu, kuće i vrtove. Dok je u svom punom sjaju ni ne primjećujemo ga. Kada stigne zima ostaje nam uspomena na cvijet koji je nekad bio tu, ali sada mu nema ni traga. Svjesni smo toga da će procvjetati opet u proljeće pa njegovo nestajanje u nama ne stvara nemir jer ne nestaje u nepovrat. Ono što nam preostaje je pitati se o tome kada bismo zauvijek nestalo nakon jednog proljeća, bismo li tada obratili više pažnje na to cvijeće. Život je ipak malo drugačiji. Svaki trenutak je prolazan i pitanje je hoćemo li imati priliku nešto ponovo vidjeti, doživjeti, učiniti.

5.1.1. Iskoristi dan

Čovjek se rodi, živi i na koncu umire, s nadom da će ostaviti neki trag na zemlji. Najbolje što može učiniti je živjeti punim plućima i pokušati iskoristiti koliko god može vrijeme koje mu je darovano. Ono što tijek života može činiti apstraktnim je činjenica da ne znamo koliko nam je vremena još preostalo.

,,Mi smo smrtnici, mi smo zarobljeni u sadašnjosti i možemo umrijeti u bilo kojem trenutku. Najbolje što možemo je iskoristiti svaki trenutak koji imamo.“ (Baggini, 2005: 124)

Često se misli o prolaznosti mogu pronaći u današnjoj glazbi i umjetnosti. Poznata uzrečica *Carpe diem* (iskoristi dan) postaje životni moto milijunima ljudi u svijetu. Iako se njeno značenje smatra izuzetno očitim, postoje brojni stavovi i mišljenja o samom tumačenju smisla tog izraza.

Baggini ističe kako osobe koje teže hedonističkom načinu života ponekad previše direktno shvaćaju samo značenje i važnost toga izraza. Ono što njima on predstavlja je potpuno prepuštanje i uživanje u trenutku, prepuštanje zadovoljstvima i življenje kao da sutra ne postoji, jer nikada ne znaju hoće li uopće doživjeti sutra.[39] Osjećaj zadovoljstva kod svakoga nije pobuđen istim aktivnostima i načinima iskorištavanja vremena. Svakako je zadovoljstvo potreba svakoga pojedinca, ali pitanje je može li samo zadovoljstvo stvoriti smisao. Ono nastaje u trenutku i kada prođe postaje tek samo uspomena na ono što nas je nekada učinilo sretnim i ispunjenim. Prema Bagginiju, Platon ističe da u čovjeku postoji stanje patnje i stanje zadovoljstva koji su u balansu. Jedan "nagib" prema jednom od tih stanja uzrokuje isti takav nagib prema drugom stanju čovjeka.[40] On ističe kako postoje zadovoljstva koja ponekad dolaze na naplatu iako čovjek o tome ne razmišlja jer pokušava živjeti u trenutku. Upravo zbog toga nije ispravno držati se teorije da se svaki dan iskoristi kao posljednji bez otvorene mogućnosti da će sutra ipak doći i naplatiti sve pogrešne odluke i zadovoljstva na koja se čovjek u trenutku odlučio. Aristotel je tvrdio kako čovjek treba priuštiti zadovoljstva i uživati u njima, ali ne smije pustiti da ona zavladaju njime.

Živjeti u trenutku i iskoristiti dan trebalo bi značiti da sve ono što čovjek može učiniti danas što će pomoći njegovom osobnom rastu i stvaranju smislenog života – učini. Dakle, ispravno bi bilo reći da živi svoj život kao da bi mogao biti posljednji na način da gradi i ulaže u sebe i druge smatrajući svaki trenutak previše dragocjenim da bi ga potratio. Usku vezu s ovakvim razumijevanjem ove izreke može se pronaći u ljubavnim odnosima. Ljubav sa sobom nosi broje lijepe trenutke ali i rizike. Bez obzira na njih, ljubav gradi čovjeka, važna je i od nje ne treba odustajati ili joj ne dati šansu. Zbog toga već danas treba raditi na svojim odnosima – obiteljskim, ljubavnim ili prijateljskim jer se nikada ne zna što sutra donosi. Baggini zbog toga smatra kako nam uzrečica I*skoristi dan* ne govori što da radimo, već kako da to radimo.

[39] Više vidi: Baggini, *What's it all about? : Philosophy and the meaning of life*, 2005, str. 127-128
[40] Ibidem, str. 131-133

Problem kod krivih shvaćanja je upravo u tome što trenuci zadovoljstva i sreće uvijek prođu i pripadaju prošlosti, a to sutra koje čovjek smatra da neće doći, gotovo uvijek dođe.[41] Život u čistom hedonizmu zbog toga ljude ostavlja potpuno ispraznima. Koliko god bili slobodni, naša sloboda je ograničena time što jedino što za nas postoji je sadašnje vrijeme. Sva zadovoljstva i uspomene ostavili smo u prošlosti, a moć i slobodu nad tim na određujemo hoće li sutra doći ne posjedujemo. Život je ono što se odvija upravo u ovome trenutku. Razmišljajući o onome što je bilo i što je moglo biti gubimo dodir sa stvarnošću. Ono na što možemo utjecati i pokušati iz toga izvući najbolje je isključivo danas.

5.2. Sloboda volje

Volja je očito nešto temeljno i važno. Veza između nas i naše volje izuzetno je uska i čvrsta; možemo reći da je naša volja ono što nas pokreće, a možemo reći da mi naprosto jesmo naša volja.

(Berčić,2012: 73)

Iako je riječ volja svakodnevno korištena, ne razmišlja se uvijek o njenom značenju. Može se reći da je volja sposobnost čovjeka da učini nešto i da to napravi po svojim nahođenjima. O volji ovise mnoge stvari koje ljudi čine u životu. Treba imati volje za učiniti nešto što će nam se u izvjesnom vremenu pokazati kao pozitivna odluka. Ponekad čovjek nešto čini iako ne postoji snažna volja za to, ali naprosto to mora učiniti. Vjerojatno se većini ljudi dogodi da nemaju volje za učenjem, odlaskom na posao, kuhanjem ručka ili slično. Usprkos neizraženoj volji da se takve radnje obave one se trebaju izvršiti. Ako ne odemo na posao samo zato što nemamo volje, ostati ćemo bez posla. Ukoliko ne učimo za ispit zato što nemamo volje, vjerojatnost da taj ispit neće biti uspješan je velika, a to utječe na daljnje procese koji se odvijaju u vlastitom obrazovanju. Ukoliko smo gladni, moramo skuhati ručak koliko god volja za tim bila minimalna jer se moramo nahraniti. Može se reći da o nekim postupcima ovisi isključivo snaga volje, dok postoje trenutci u kojima moramo djelovati razumno, zanemarujući ono što bismo u tom trenutku uistinu htjeli. Može li se reći da za sve u životu postoji slobodna volja pitanje je koje se u filozofiji postavlja od samih početaka.

[41] Ibidem, str. 137-138

Urban se osvrće na činjenicu da čovjek uvijek treba sebe podsjetiti da je rođen sa slobodnom voljom. Nisu loše okolnosti, loša sreća ili loši ljudi uzroci nesreće i nezadovoljstva, već loši izbori i odluke. Iako čovjek nema kontrolu nad događajima koji ga zadese, ima slobodu izabrati kako će na koji od njih reagirati i tako život učiniti boljim. Čovjek ima moć izabrati svoj put.[42]

Berčić naglašava vrijednost toga da naša volja bude naša. To znači da čovjek ne želi da netko ometa njegove spoznajne procese i na bilo kakav način utječe na njegove prosudbe i odluke. Bez obzira koliko se isticala ta želja, neosporno je da je ponekad volja pojedinca uzrokovana nečijim posredovanjem. *Učinio sam nešto jer je on tako htio. On je kriv. Postupio sam tako njegovom voljom.* Iza toga se krije važnost slobodne volje. O čemu god da je riječ, ta je osoba tako postupila vlastitim nahođenjem. Ako se netko vodi isključivo tuđim mišljenjima i stavovima te se na njega djeluje na način da nema vlastitu volju, taj čovjek ne postoji.[43]

,,Čovjek čija volja nije slobodna ne samo da nije slobodan, on naprosto ne postoji kao čovjek, njega u važnom smislu nema.“ (Berčić, 2012: 73)

Baggini (2005) smatra da je slobodna volja mogućnost da izaberemo drugačije od onoga što smo izabrali. Kako bi potvrdio to mišljenje daje primjer narudžbe u ugostiteljskom objektu. Iako su to svakodnevni trenutci koje doživljavamo i o njima ne razmišljamo u tom smjeru, naša se slobodna volja može primjetiti jednim običnim odlaskom na kavu. Imamo vlastiti izbor i volju da odlučimo što želimo naručiti i nitko drugi neće odlučiti za nas. Bira li osoba primjerice između kave i čaja, svojom voljom uzeti će ono što želi u tom trenutku. Međutim, što ako odluči naručiti određeni čaj, a baš toga čaja nema? Možemo li reći da je imao slobodu volje ili je ona na neki način bila ograničena? Čovjek je uzeo alternativu nahođen svojom voljom, ali to nije ono što je u potpunosti želio. Njegov izbor bio je ograničen.[44]

Determinizam je, prema riječima Berčića, filozofska disciplina prema kojoj je sve što se događa determinirano – ograničeno i na nekakav način predodređeno. Svijet je zapravo veliki determinirani mehanizam.[45]

,,Sloboda je krug unutar većeg kruga determinizma, koji je zauzvrat okružen većim krugom slobode. I tako do beskonačnosti“ (May, 1999: 84)

[42] Više vidi: Urban, Life Greatest Lessons: 20 Things That Matter,2003, str. 50-52
[43] Više vidi: Berčić, *Filozofija*, 2012, str. 73-74
[44] Više vidi: Baggini, *What's it all about? : Philosophy and the meaning of life*, 2005, str. 118-120
[45] Više vidi: Berčić, *Filozofija*, 2012, str. 75

Kada se radi o materijalnim stvarima, Nagel daje primjer s automobilom i brdom. Automobil koji stoji u podnožju brda mogao bi se popeti na vrh brda. Međutim, parkirani automobil se ne može sam odvesti na vrh. Da bi automobil dospio na vrh netko treba uči u njega i pokrenuti motor te ga potom odvesti na vrh brda. Dakle, trebaju se dogoditi određene situacije da bi automobil stigao na vrh. Kada je riječ o ljudima, razmišlja se drugačije i smatra da ljudi mogu "samo tako" učiniti nešto drugačije nego što jesu bez da je postojao ikakav drugačiji prethodni događaj.[46]

,,Mi i naši postupci samo smo mali zupčanici u velikom mehanizmu svijeta u kojem živimo.“ (Berčić, 2012: 75)

Ako su uistinu i naši postupci predodređeni te su rezultat brojnih faktora koji su im prethodili, onda smo u trenutku donošenja odluke besmisleno odlučivali. Naša odluka već je determinirana i nije mogla biti drugačija. Nagel (2002) se osvrće na činjenicu da, ukoliko je to istina, nema mjesta kajanju zbog bilo koje odluke koju donesemo u našem životu pod određenim okolnostima. Međutim, ako je determinizam istinit, onda moć odgovornosti za svoje postupke potpuno gubi smisao. Čovjek ne može biti odgovoran zato što je učinio nešto što je bilo predodređeno da će učiniti.

,,Ako je determinizam istinit, odgovorne su prethodne okolnosti. Ako determinizam nije istinit, ništa nije odgovorno.“ (Nagel, 2002: 44)

Nagel na ovu tvrdnju dodaje još jedno gledište, koje ističe da postupci jesu determinirani ali uzroke pronalazimo u nama samima. Postupak svakako ne može biti ničim određen jer onda njega nismo izveli mi, već se naprosto dogodio. Ako je tako, sloboda volje kao takva nije ugrožena, već je ugroženom čini određena vrsta uzroka.[47]

"Pitanje je da li je neistinitost determinizma dovoljna za slobodu volje." (Nagel, 2002: 43)

Postoje zakoni s kojima smo upoznati i pod kojima djelujemo, ali postoji i niz zakona koje nesvjesno poštujemo uz mogućnost da ih nikada i ne spoznamo. Čest je stav da se određeni događaj dogodio slučajno, ali ako je svijet uistinu determinirani mehanizam, slučajnost ne postoji. Ako se uistinu sve događa s razlogom, ljudska se snaga da djeluje svojom slobodnom voljom i tako utječe na svoj život opovrgava. Čovjek samo živi u iluziji da je sposoban samostalno odrediti tok svoga života. Dakle slobodna volja je samo prividna. Na taj se način

[46] Više vidi: Nagel, *Što sve to znači?*, 2002, str. 38-39
[47] Ibidem, str. 40-45

gubi i mogućnost izbora. Koliko god mislili da smo mogli izabrati drugačije, to nije bilo moguće jer je sve već unaprijed bilo determinirano.

Berčić (2012) ističe da ono što uzrokuje naše postupke jesu naše želje. Kada bi govorili o potpunoj slobodi, tada bismo bili u stanju moći ne učiniti nešto što smo učinili, bez obzira kakve su bile okolnosti. Želja je često jača od samog razuma. Kada se razmišlja na ovakav način, može se reći da su želje te koje nas mogu spriječiti u potpunoj slobodi. Kada bismo bili potpuno slobodni mogli bismo se oduprijeti tome da učinimo ono što najjača želja zahtijeva od nas. Međutim, svaka želja je prethodila nekome uzroku i često je nemoguće ne učiniti ono što smo već podsvjesno odlučili učiniti. Čak ako i prihvatimo ovakve stavove, trebali bismo se zadovoljiti time da našu slobodu čini mogućnost da činimo što želimo.[48]

Berčić (2012) ističe dva principa koji su prihvatljivi, a sadrže determinizam u sebi; princip kauzalosti i princip unifomnosti prirode.[49]

Prema principu kauzalnosti ili načelu uzročnosti sve što se događa ima svoj uzrok. Iako može zvučati precijenjeno, kada bolje razmislimo život na takav način i funkcionira. Što god se dogodilo na bilo kojem životnom polju, uvijek tražimo uzrok tome. Kada se auto pokvari tražimo uzrok kvara, kada ljubavni odnosi završe tražimo uzrok prekida, kada nastane neka nova bolest potrebno je pronaći uzročnika te bolesti. Ako se razmišlja na ovakav način, potpuno je prihvatljivo da sve ima svoj uzrok. Time svijet postaje determinirani mehanizam, jer sve što se događa je zapravo niz uzročnih lanaca. To bi značilo da takvi lanci sežu daleko u prošlost i budućnost i time naš život postaje determiniran još prije našeg rođenja. Ako razmišljamo u tom smjeru, sloboda volje postaje iluzija, jer je već odavno predodređeno što i kako ćemo doživjeti u životu.

Princip uniformnosti prirode ističe kako jednaki uzroci dovode do jednakih posljedica. Iako mi ne moramo točno znati razliku između dva naizgled jednaka događaja, ukoliko su doveli do različitih posljedica, oni nisu nikada ni bili jednaki. Berčić (2012) ističe kako prema ovom principu budućnost uvijek sliči na prošlost jer će uzroci koji su u prošlosti dovodili do neke posljedice i danas dovesti do iste takve.

[48] Više vidi: Berčić, *Filozofija*, 2012, str. 76-77
[49] Ibidem, str.77-81

Često se pitamo što bi bilo da smo u nekom trenutku postupili drugačije. Naravno da je to samo hipotetsko pitanje, jer čak i da se nađemo u potpuno istoj situaciji nikada nećemo biti ista osoba kao ona koja je tada tako postupila. Deterministi vjeruju da je nemoguće imati drugačiju odluku od one koju smo u prošlosti donijeli i da je ona već bila predodređena. Libertarijanac smatra da kada bi se neki događaj ponovio bezbroj puta, čovjek bi bio u mogućnosti donijeti svaki put potpuno drugačiju odluku.

Pitanje kako bismo postupili često si postavljamo kada doživimo neki neuspjeh ili negativan trenutak u životu. Kada bismo mogli vratiti vrijeme, bismo li drugačije tretirali prijatelja, voljenu osobu, roditelja? Bismo li izabrali drugačiji životni put? Bismo li neko vrijeme bolje i kvalitetnije iskoristili? Kada bismo postupili drugačije, kako bi naši životi izgledali danas? To su pitanja na koja odgovori mogu biti dani isključivo ponukani našim iskustvima u takvim trenucima. Možda neke stvari ne bismo učinili, ali moramo prihvatiti činjenicu da sada kada znamo posljedice određenih odluka, drugačije razmišljamo. U trenutku kada smo odluku donosili bili smo upravo ona osoba koja je bila potpuno neupoznata s posljedicama koje će ta odluka donijeti. Ako je vjerovati deterministima, nemoguće je odlučiti drugačije jer je taj događaj uzrok brojnih događaja i posljedica koji su se odvili prije njega i jednostavno je bilo "zapisano u zvijezdama" da se tako život odvije. Upravo tada započinje dilema o potpunoj slobodi čovjeka i koliko on uistinu može utjecati na ono što mu se događa u životu.

5.3. Sudbina

Prošlost, sadašnjost i budućnost pojmovi su koji su svima na prvu jasni. Međutim, znamo li uistinu što je prošlost? Kako bismo je definirali? Jasno je da pod prošlošću podrazumijevamo sve događaje koji su se odvili prije i nikad ih neće biti moguće ponovno proživjeti. Isto tako, sadašnjost predstavlja sve što u ovom trenutku proživljavamo, radimo, doživljavamo. Iako su sva tri pojma povezana, postoji ključna razlika između prošlosti i budućnosti. Prošlost su znani događaji koji su nam uglavnom poznati. Budućnost, bar u teoriji laika, ne možemo predvidjeti i ne znamo što nam može donijeti. Međutim, postoje vjerovanja da budućnost sa sobom nosi sudbinu svakog čovjeka. Sudbina je vjerovanje u nešto što će se pojedincu dogoditi, sila koja će mu odrediti život i od koje ne može pobjeći. Ako vjerujemo u sudbinu, vjerujemo da je budućnost određena i da ne postoji način na koji to možemo promijeniti.

Jasno je da postoje faktori u životu koje ne možemo promijeniti.

Berčić ističe kako nismo birali roditelje, spol, obitelj, boju očiju, datum rođenja, visinu. Ti faktori su nam bili u potpunosti određeni. Naravno, uvijek se može naići na situacije kada osoba svojom obitelji smatra nekog drugog, ne nužno biološku obitelj. Nadalje, u današnjem vremenu dostupni su brojni zahvati kojima osoba može u potpunosti promijeniti svoj izgled. Jesmo li na taj način vlastitim djelovanjima promijenili svoje određene faktore, pa na taj način i sudbinu, teško je odgovoriti. Bez obzira koliko pokušali nešto promijeniti i izmijeniti, sasvim je jasna činjenica da smo u tom trenutku rođeni s faktorima koji su nam bili unaprijed određeni i nismo ih mogli izabrati. Naš pokušaj utjecaja na te faktore ne može pobiti tu činjenicu da smo rođeni takvi u toj obitelji.[50]

,,Intuitivno nam je svima jasna razlika između stvari koje činimo i stvari koje nam se događaju.“ (Berčić, 2012: 59)

Ali kada govorimo o praksi, ponekad nam se čini da ništa zapravo nismo učinili jer smo mi odlučili tako, već se dogodilo da činimo tako. Činili smo u afektu, čime se zapravo ono što smo učinili ispostavilo kao nešto što se dogodilo i nije moglo biti drugačije.

Ponekad imamo osjećaj da su se neki događaji u životu "odigrali" na određeni način jer mi nismo bili dovoljno motivirani, odmorni ili uporni za odraditi to na drugačiji način. Možda nije postojala mogućnost da u tom trenutku budemo spremni za nešto odraditi na drugačiji način i time nije bilo moguće da se događaj drugačije razvije. Stoga je moguće zaključiti da ništa ne činimo onako kako bismo mi željeli, iako to ponekad tako izgleda, već se sve događa onako kako je određeno prije našeg rođenja.

,,Možda je sve što činimo zapravo samo odrađivanje već zadanih događaja. Ako je tako, onda smo morali učiniti sve što smo učinili i nismo mogli učiniti ništa drugo osim onoga što smo učinili.“ (Berčić, 2012: 59)

Sudbinu ne možemo čekati da se dogodi, već ćemo izvršiti određene postupke koji će dovesti do njenog ispunjenja. Ukoliko u nju ne vjerujemo, smatrat ćemo razvitak događaja pukom slučajnošću uz stav da smo sve mogli odraditi drugačije, ali smo htjeli upravo ovako kako smo odradili. Sami smo izabrali svoje načine i put i time stvorili budućnost kakvu smo željeli, neovisno o sudbini koja nam je mogla biti propisana rođenjem.

Filozofija ne bi bila puna neodgovorenih pitanja te ne bi bila disciplina kakva je da ne postoje različita mišljenja i stavovi o svakoj temi koju istražuje.

[50] Više vidi: Berčić, *Filozofija*, 2012, str. 59-60

Prema Berčiću, fatalizam je filozofska pozicija prema kojoj se sve što se ikada dogodilo moralo dogoditi upravo tako kako se dogodilo i nije se moglo dogoditi nikako drugačije. Fatalisti smatraju da je svaka naša odluka i djelovanje predodređeno i da ne postoji mogućnost da se bilo koji događaj odvije drugačije. Prema tome, polazimo od faktora da nam je predodređena obitelj i fizički izgled, kao što je već rečeno, pa čak i obrazovanje, posao, ljubav i sva ostala iskustva koja prolazimo kroz život. Pod tim se smatra čak i "apsurdna" situacija, primjerice kašnjenje na posao.[51] Ukoliko se dogodilo da je određena osoba krenula na posao i potom upala u prometnu gužvu koja je uzrokovala veliko kašnjenje, a potom možda i otkaz, fatalist će vjerovati da je svaki taj trenutak bio predodređen i da se nije mogao dogoditi nikako drugačije. Nije bilo moguće da tada nema prometne gužve, nije bilo moguće da pojedinac stigne na posao bilo kojim drugim putem a da pritom ne zakasni i ne dobije otkaz. Dakle, ni prošlost ali ni budućnost se nisu i neće moći odigrati drugačije od onoga kako su preodređene da se odviju. Fatalisti nisu osobe koje "proriču" budućnost niti znaju kakva će ona biti, ali vjeruju da je već unaprijed predodređena i da je nitko nije u mogućnosti mijenjati. Oni smatraju da prošlost i budućnost imaju jednaku istinitosnu vrijednost. Život je za fatalista poput filma, već "režiran" s određenim kadrovima. Neki od njih već su se odvili, a ostali će se tek odviti. Koliko god puta se odvije projekcija tog filma, događaji u njemu ostaju potpuno isti, unaprijed određeni. Berčić ističe da fatalist smatra kako je sve što se događa neizbježno, te je čovjek jednako nemoćan u mijenjanju budućnosti kao što je u mijenjanju prošlosti. Oni ne tvrde da znaju budućnost, već da je unaprijed određena te je svaki događaj u životu svakome od nas bio već zadan.[52]

Ako sudbina postoji, time je naša sloboda ograničena, jer ćemo u određenom trenutku postupiti točno onako kako je predodređeno, čak prije našeg rođenja, jer nas očekuje sudbina koja je nepromjenjiva.

May ističe kako ne možemo promijeniti sudbinu koja nas zadesi, ali možemo izabrati svoj stav prema određenim događajima. On ističe da je sloboda svakoga od nas u proporciji stupnja našeg suočavanja s događajima i načinom na koji živimo u odnosu na sudbinu. Čak i ako ne možemo nešto promijeniti, možemo izabrati kako na to odgovoriti.[53]

Sudbina dakle, negira postojanje potpune slobodne volje jer inače ne bi postojala. Osoba koja vjeruje u sudbinu, ne može vjerovati u potpunu slobodu. Može vjerovati u slobodu da nešto

[51] Ibidem, str. 61-66
[52] Ibidem, str. 67
[53] Više vidi: May, R. Freedom and Destiny, 1999, str. 88

učini, ali ne i slobodu bića. Postavlja se pitanje može li se prepustiti sve sudbini ili će naši postupci u određenim trenucima učiniti da se ta sudbina i ispuni u svojoj poptunosti. Ako je sudbina determinirana, onda su i naši postupci koji dovode do nje, koliko god izgledali slučajni, determinirani i uzrokovani nekim prethodnim događajem.

May se osvrće na činjenicu da sve što izgleda slučajno može biti determinirano različitim faktorima u određen uzorak. Takav uzorak se ne može razbiti na dijelove i "spojiti" drugačije jer postoji ispravan odnos između dijelova, poput slagalice.[54]

Pojedinci ističu da se sve u životu događa s razlogom – lijepi i ružni trenutci, upoznavanje određenih osoba, odlazak na putovanje i slično. Takvo je mišljenje često i kada se govori o ljubavnim vezama. Partneri smatraju da njihov susret nije bio slučajan, već su bili "suđeni" i predodređeni jedno drugome. Život se nije mogao odigrati drugačije i onemogućiti njihov susret.

Ukoliko osoba vjeruje u sudbinu, iako time ograničava vjerovanje u svoju slobodu, lakše prihvaća događaje s kojima se susreće u životu i čvrsto vjeruje da postoji put na kojem treba biti, a to je upravo taj koji živi, bez obzira na bilo što što ga snađe u životu.

[54] Ibidem, str. 89-92

6. Važnost ljubavi – voljeti i biti voljen

Kada pustiš ljubav u svoj život, kad imaš empatiju i suosjećaš s drugim ljudskim bićima, kada prestaneš misliti samo na sebe, potreba za dominacijom i kontrolom nad drugima nestaje. Tako je jednostavno.

(Macmillan Orr, 2011: 18)

Ljubav pokreće svijet. Ona je iskrena, duboka, nemjerljiva. Mnoštvo je poznatih priča u kojima ljudi izabiru ljubav prije svega. Čovjeku je urođena potreba da nekome pripada i osjeti ljubav. Razumljivo je da ljubav može biti jedna od temeljnih vrednota kada se govori o smislu života. Važno je istaknuti kako osjećaji i emocije nisu iste dimenzije. Osjećaji su trenutni, kao primjerice osjećaji gladi, straha, sreće. Emocije su trajnije, jače i snažnije. Osjećaje prema nekome pojedinac može imati kada osobu tek upoznaje i približava joj se. Emocija traje. Ljubav je emocija. Kada se govori o smislu, nemoguće je pojam ljubavi isključiti iz njegova opisa. Ljubav daje snagu i čini život potpunim. Kada bismo pokušali definirati ljubav nijedan opis ne bi mogao biti pogrešan. Ljubav nitko do sada nije univerzalno definirao. Može se reći da je ona osjećaj emocionalne ispunjenosti koja sa sobom nosi i osjećaj sreće. Ona je potreba svakoga pojedinca, na svjesnoj ili nesvjesnoj razini. Ako je, da bi život bio potpun, potrebna ljubav, potrebno je i shvatiti kako se dolazi do samog iskustva ljubavi. Ljubav je lako teoretski opisati, ali tek kada je pojedinac uistinu osjeti može razumjeti njenu važnost.

Međutim, postojanje objektivne ljubavi pojedincu ne daje smisao. Szentmartoni (1984) u svom predavanju ističe kako objektivna ljubav ne predstavlja ništa ako osoba ne voli ili nije voljena. Dakle, potrebno je osjetiti ljubav, ne samo definirati što ona za nas predstavlja. Ističe još i važnost osjećaja identiteta. Takvim se pristupom spajaju ljubav, smisao i sam identitet. Time iskustvo ljubavi postaje temeljem osmišljenoga života.[55]

Szentmartoni tvrdi kako američki psiholog, Peter Koestenbaum tvrdi kako je smisao života upravo postojanje te je ljubav moguće iskusiti samo ako postoji taj smisao. Ljubav se tako suprotstavlja iskusnom zlu- nepostojanju. Koestenbaum tvrdi da ljubavlju ne možemo stvoriti smisao, ali ga možemo priopćiti. Zbog toga spominje piramidu autentičnosti koja predstavlja cjelinu osmišljenog života. Prema piramidi, iskustvo postojanja može se promatrati uzlazno i

[55] Više vidi: Szentmartoni, „Ljubav i smisao života“, 1984, str. 242-243

silazno. Uzlazna putanja je put koji prati pozitivno životno iskustvo. Ishodišna točka je nepostojanje. Kada se rodimo, postajemo svjesni svog postojanja. Živimo, dišemo – postojimo. Kada steknemo to iskustvo počinjemo shvaćati da i drugi postoje i da smo redovito u susretu s drugim bićima.[56] Razvijajući ove svjesnosti počinjemo prihvaćati da smo slobodni i jedinstveni te osvijestimo osjećaj individualnosti. Tek kada su sva tri osjećaja osviještena možemo smisao izraziti ljubavlju. Ljubav je najviša razina ove piramide. Ako pojedinac ide silaznom linijom, prati smjer validacije što je isključivo refleksno razumijevanje sebe.

Fromm u knjizi *Umijeće ljubavi* govori o ljubavi kao nečemu što ljudi ne smatraju samo važnim, već im je nužna potreba.[57] Gledaju različite filmove, čitaju ljubavne romane, slušaju glazbu o ljubavi ali i dalje misle da se o ljubavi nema što naučiti, kao da su rođeni sa potpunim shvaćanjem što je ljubav uistinu. Iako je poimanje ljubavi i sam odnos prema njoj mijenjao tijekom povijesti, ono što ostaje isto je ljudska upornost u tome da pronađe pravu i istinsku ljubav. Problem razumijevanja ljubavi je što danas ljudi ne uviđaju da su oni ponekad ti koji ne razumiju ljubav, već smatraju da ne mogu pronaći dovoljno dobru osobu kojoj bismo tu ljubav poklonili. Traže ljubav na način da oni budu voljeni, a zaborave da je trebaju pružati zauzvrat na različite načine. Fromm se osvrće na ljudsku upornost u tome da za većinu aktivnosti koje im ne idu kako treba pokušaju pronaći rješenja kako te aktivnosti uspješno izvršiti. Činjenica je da je ljudi u životu najčešće neuspjehe doživljavaju u ljubavi.[58] Kada ih dožive, upadaju u začarani krug besmisla i smatraju kako njihov život sada kad su sami jednostavno nema svrhu. Tada bismo se prema ljubavi trebali postaviti baš kao i prema prethodno spomenutim aktivnostima i pokušati pronaći razloge neuspjeha koje ćemo u budućnosti nadići.

Ljubav je bezuvjetna i nesebična, bez obzira prema kome bila usmjerena. Ne voli se na jednaki način partner, roditelj, dijete, prijatelj. Sve su to različite dimenzije ljubavi. Za vjernika je Božja ljubav najveća razina ljubavi koju čovjek može osjetiti. Kršćani se vode učenjem da ih Bog neizmjerno voli i njegova je ljubav jedina koja je neupitna. Bog čovjeka voli bez obzira na postupke koje on čini. Crkva svojim učenjima pokušava ljude usmjeriti na pravi put iako im ostavlja potpunu slobodu da ga samovoljno izabiru. Čak i ako pojedinac skrene sa pravoga puta i iskreno se pokaje, Bog mu oprašta. Zbog toga se Njegova ljubav smatra bezuvjetnom i najvišom.

[56] Ibidem, str. 243-244
[57] Više vidi: Fromm, *Umijeće* ljubavi, 2013, str. 10-13
[58] Ibidem, str. 14-15

6.1. Platonovo poimanje ljubavi

Prema Platonu, volimo ono što nemamo – ljepotu, istinu i dobrotu – a smisao života određen je time koliko se inteligentno bavimo tim željama.

(Wagoner, 1997: 4)

Platon je bio grčki filozof koji je filozofsku pouku primio upravo od Sokrata, jednog od najznačajnijih filozofa, kojemu je uvijek ostao vjeran. Platon je sva svoja pitanja o životu stavljao u dijaloge. Za njega oni nisu bili samo razgovori, već istraživanje različitih misli i stavova putem razgovora. Vjerovao je da, iako možda ne možemo shvatiti ili pronaći odgovor na neke želje i potrebe, ne znači da one ne postoje i da o njima ne treba razgovarati. Wagoner (1997) ističe kako je u tim dijalozima Platon govorio upravo "kroz usta" Sokrata te kako dijalozi predstavljaju izlaganje određenih ideja, a ne raspravu ili bilo kakvo ispitivanje.[59]

„Put od mȳthosa prema lógosu vodi pitanju o izvoru filozofije: on se nalazi u Erosu (ljubavi), ushitu ili zanosu prema filozofskoj spoznaji, jer mudrost pripada među najljepše stvari, a Eros je demon ljubavi za ljepotom, pa je stoga nužno da traži mudrost nalazeći se između mudraca i neznalice.“[60]

Jedan od važnijih dijaloga je *Simpozij* ili *Gozba o ljubavi* gdje Platon ističe svoje ideje o samousavršavanju, ljubavi i sreći.

„U Simpoziju nam Platon pokazuje kako je ta potraga za idealnim, za samom ljepotom, ono što je ljubav.“ (Wagoner, 1997: 4)

Platon je tvrdio da je pravilno razumijevanje ljubavi ključ rješenja naših problema. Wagoner tvdi kako je Platonova ideja ljubavi u tome što ona počinje pojmom erotične ljubavi ali proširuje njena shvaćanja tako što nas vodi intelektualnom i osobnom razvoju prema drugim stavkama, primjerice znanosti ili čak i političkom poretku.[61] Smatrao je da je osnovni interes pojedinca da teži tome da pronađe ono što je za njega dobro i što ga ispunjava. Ljubav je ljude oduvijek zbunjivala. Možemo reći da je ona želja za nečim, ponekad i težnja za onom osobom koja ima upravo ono što nama nedostaje. Međutim, postoje brojne vrste ljubavi i želje.

[59] Više vidi: Wagoner (1997) , *The Meanings of Love: An Introduction to Philosophy of Love*, 1997, str. 11-13
[60] Više vidi: https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=48642
[61] Više vidi: Wagoner (1997) , *The Meanings of Love: An Introduction to Philosophy of Love*, , 1997, str. 11

,,Volimo sladoled, volimo našu obitelj i prijatelje, čast i integritet. Nisu li ovo različite vrste ljubavi? Zapravo, ne postoji li izravan sukob između ljubavi iz zadovoljstva i materijalnih stvari i ljubavi prema moralnim i duhovnim stvarima? “ (Wagoner, 1997: 15)

Kako se odvijaju različiti govori u Platonovom djelu, tako se mišljenja i stavovi govornika međusobno nadograđuju i kreiraju nova mišljenja. Važno je imati na umu da je ovo djelo nastalo u vrijeme kada se neka mišljenja i stavovi nisu mogli ni smjeli izraziti slobodno kako bih to danas mogli pokušati izraziti. Ideje o ljepoti i ljubavi u ovom su dijalogu povezane upravo sa mudrošću i dobrotom. Riječ je o druženju nekoliko istaknutih Atenjana koji odluče održati govore u kojima će, prvotno veličati i hvaliti Erosa i izložiti svoja razmišljanja o ljubavi.

Govor o ljubavi započinje Fedar koji o njoj govori kao o božanskoj snazi koja muškarca čini boljim te u njemu stvara želju da prema voljenoj bude plemenit i dobar, čak i pod cijenu smrti. Nakon njega Pauzanije kao glavnu karakteristiku ljubavi ističe dualnost- dvije Afrodite koje stoje uz dva Erosa. Dualnost simbolizira razliku između tjelesne i nebeske ljubavi, gdje je tjelesna ona požudna, dok nebeska teži mudrosti i izvrsnosti. Mladić simbolizira slijepu zaljubljenost, dok stariji Eros simbolizira pravu i čistu ljubav.

Eriksimahov govor se odnosi na prihvaćanje ljubavi kao kozmičkog principa u kojem treba postojati harmonija neskladnih elemenata. To znači da su obje vrste ljubavi potrebne ukoliko se nalaze u pravilnoj kombinaciji i proporciji. Sljedeći je Aristofan koji govori o ljubavi kao spajanju prethodno rastavljenih duša. Čovjek je u početku bio biće sa dva lica, četiri ruke i četiri noge, ali je Zeus takvo biće razdvojio u dva, zbog moći i arogancije. Od kada su razdvojeni lutaju svijetom u potrazi jedno za drugim. Zajedno čine potpuno cjelinu i ono što im nedostaje je upravo drugi dio njih. Smatra da je upravo u toj drugoj polovici nas ljubav koja nam je kao takva suđena. Iako izgleda pomalo smiješno, upravo je ovaj dio govora u onaj u koji pojedinci danas vjeruju te takve "druge dijelove sebe" nazivaju srodnom dušom. Argaton kao peti govornik ističe kako su prethodni govornici uglavnom govorili o darovima Erosa, a ne o njemu samome. On Erosa veliča i uzdiže. Ističe kako ono što tražimo mora biti lijepo jer čovjek nema potrebe tražiti ružno.

Upravo kroz ove dijaloge pojedinac može kreirati i stvarati vlastite misli i stavove o ljubavi.

Sokrat ističe kako je jedino što on razumije umjetnost ljubav upravo zato što je ljubav želja za onim što nemamo. Traženje onoga što nam nedostaje. Čovjek koji voli mudrost ne prestaje je tražiti. Upravo zato on može razumjeti ljubav kao takvu.

Platonova ideja o ljubavi je da ljubav nije sama po sebi ono što je lijepo, već je ljubav rezultat naših želja i težnji za lijepim. Manjak onoga dobrog u nama potiče nas da to dobro pronađemo u drugome. Ta druga osoba je dio koji nam nedostaje da bi bili potpuni.

6.2. Ljubav kao najveći životni rizik

Ljubav sa sobom uvijek nosi rizik da će osoba ostati povrijeđena, razočarana, otuđena. Bez obzira na to, svatko je priželjkuje. Kada bi nekome bilo što drugo bilo ponuđeno uz dozu velikog rizika, vjerojatno bi se na to bilo teško odvažiti. Upravo se iza toga krije snaga ljubavi. Bez obzira koliko rizika sa sobom nosila, vrijedna je pokušaja. Voljeti i biti voljen može se smatrati jednom od sastavnica smislenoga života. Sokrat je isticao kako je ljubav, ako je prava, vječna. Ljubav nije nešto što traje kratak period i samo nestane. Ona je uvijek prisutna. Zbog toga se može smatrati snažnom vodiljom na životnome putu. Ljubav nije usmjerena samo prema drugima, ljubav znači voljeti sebe, svijet u kojem živimo, život koji živimo. Ljubav nije samo zadovoljsvo i želja. Ispunjavanje tih potreba neće stvoriti ljubav prema nekome, bar ne iskrenu ljubav. Ljubav se često uspoređuje s cvijećem. Ako ga se zalijeva, ono raste i postaje točno onakvo kakvo bi I trebalo biti. U ljubav je potrebno ulagati, zalijevati ju i dopustiti da bude ono što treba biti. Baggini ističe kako ljubav nije vođena racionalnošću. Ne može se reći da je potpuno izvan naše kontrole ali ne možemo je ni držati pod istom. Time želi reći da možemo utjecati na postupke koje smo spremni učiniti iz ljubavi, ali ne i na to koga ili što volimo. Ljubav se isprepliće kroz sve životne teme, a tako je i povezana sa srećom. Ljubav čovjeka čini sretnijim, zadovoljnijim, ispunjenijim. Bez ljubavi koja je utkana u nama ne bi bili sposobni činiti dobro.[62]

[62] Više vidi: Baggini, *What's it all about? : Philosophy and the meaning of life*, 2005, str. 181-182

6.3. Osjećaj za druge

„Želja za tim da činimo dobro nije ukorijenjena u razlogu već u oblicima ljubavi: ljubavi prema partneru, obitelji ili ljubavi općenito i osjećaju prema drugima. Bez takve ljubavi, svi racionalni razlozi na svijetu ne bi bili dovoljni kao motivacija da činimo dobro."

(Baggini, 2005: 182)

Ljubav se kao univerzalna vrednota svakoga čovjeka iskazuje na različite načine. Ljubav je okarakterizirana empatijom i brigom za druga živa bića. Kada se govori o samoj svrsi u životu često se spominje želja pomoći onima kojima je pomoć potrebna. Udruge koje pomažu primjerice beskućnicima, životinjama, bolesnima i slično formiraju se uz pomoć ljudi koji su spremni pomagati drugima, a ne tražiti ništa zauzvrat. Međutim, smatraju da pomaganjem potrebitima ispunjavaju svoju dušu i time svom životu daju nekakav smisao.

„Kada pomaganje drugima postane izvor smisla naših života, je li ono postaje pomaganje sebi samima?" (Baggini, 2005: 59)

Kada bi univerzalna formula za stvaranjem smisla života bila pomoć drugima, tada bi to značilo da oni koji nemaju vremena djelovati unutar takvih udruga ili slično jednostavno ne mogu imati smisao u životu. Isto tako, osobe kojima se pomaže nisu u mogućnosti pružiti nekom istu takvu pomoć. Oni time postaju samo instrumenti onima koji stvaraju smisao i svrhu pomažući njima.

Baggini (2005) ističe kako je Auguste Comte prvi upotrijebio pojam altruizma koji se odnosi na nesebično pomaganje drugima bez traženja ičega zauzvrat. Altruizam se zapravo suprotstavlja samom egoizmu, kojim pojedinci na prvo mjesto stavljaju isključivo sebe i svoje potrebe. Pomoć drugima je, prema Kantu, nesebična isključivo ako je pojedinac pruža jer osjeća da je ona moralno dobro, ne kako bi samome sebi dao nekakav smisao.[63] Kada netko pomaže isključivo zato da bi se osjećao bolje tada on nije motiviran onim što bi trebalo biti moralno dobro.

Danas živimo u svijetu u kojem se brojna pomoć pojedincima nudi u obliku motivacijskih govora i slično. Međutim, motivacijski govornik ne može reći da svoj posao radi iz želje da pomogne onima koji sami ne mogu naći izlaz iz određene situacije. Svakako mu je primaran

[63] Ibidem, str. 58-62

motiv novac koji zarađuje držanjem takvih govora i predavanja. On može reći da uživa u tome što na neki način pomaže ljudima, ali da to radi iz moralne potrebe ne bi mu bio potreban novac.

Možemo li reći da je svrha života pomaganje drugima? S obzirom na to da samo pomaganje znači učiniti nešto i tim djelom tu aktivnost i završiti, ne bi bilo potpuno moguće pomoć nazvati samom svrhom života.

,,Ako je smisao života pomagati drugima, tada samo oni koji pomažu mogu voditi smislene živote.“ (Baggini, 2005: 65)

Jedini način na koji bi ovakvo nešto moglo funkcionirati je da svi međusbno pomažu jedni drugima,ali pojedinci nisu u stanju pomoći ni sebi. Ono što ljudi ne shvaćaju je da je pomoć ponekad i samo saslušati nekoga. Razumjeti njegove osjećaje i stanje. Pokušati mu ukazati pravi put kojim bi trebao ići ili ga, pak, izvući iz gliba u kojem se nalazi. Ponekad osoba koja nema ništa materijalno i živi kao beskućnik može razgovorom pomoći onome koji uživa sva blaga ovog svijeta- kada bi samo imao prilike sjesti s njim i razgovarati. Život vrijedi živjeti. Svaki je život vrijedan. Ako na bilo kakav način možemo nekome ukazati da je i njegov život vrijedan na nesebične načine, tada smo mu uistinu pomogli. Iako sama pomoć ne može biti svrha života, može uvelike ispuniti život onoga koji pomaže i onoga kojemu je ta pomoć pružena, na bilo kakav način.

,,Vječnost nije u zrncu pijeska nego u čaši vode. Svemir se okreće oko skrbi za bolesne. Kada tako postupate, sudjelujete u ljubavi koja je stvorila zvijezde. Živjeti na taj način ne znači samo imati život nego imati ispunjen i bogat život.“ (Eagleton, 2008: 95)

Ne učini drugome ono što ne bi učinio sebi, a učini ono što bi želio da netko za tebe učini. Ljudi ponekad shvate koliko je međusobna pomoć i briga važna tek kada se nađu u situaciji da su jedni drugima prijeko potrebni. S obzirom na to da ovaj rad nastaje u razdoblju kada je svijet pod pritiskom novonastale bolesti koja se širi svjetlosnom brzinom, osjećaj za druge i empatija postali su temeljni načini borbe u ovakvim trenutcima. Više nije važna vjera, rasa, spol ili bilo kakvo opredjeljenje. Ono što je tužno je činjenica da se trebaju dogoditi određene katastrofe kako bi svijet počeo širiti osjećaje i ljubav za druge. Pomaganje i osjećaj za druge proizlazi iz ljubavi i brige za čovječanstvo. Ljubav je u pojedincu. Ljubav smo mi. Pružanjem ljubavi i stvaranjem empatije ispunjavamo vlastiti život kojim mu, bar djelomice, dajemo smisao.

7. Biti sretan

Kako bismo definirali sreću? Je li to osjećaj koji nas preplavi kada učinimo nešto što smo oduvijek željeli, kada činimo neko moralno dobro? Kada dobijemo dobru ocjenu ili nagradu za svoj trud? Svatko može definirati sreću drugačije. Za dijete je često sreća dobra ocjena u školi, igra s prijateljima, zabava ili bilo što što ga čini ispunjenim. Za njegovu majku je sreća skladna obitelj i sreća njenog djeteta. Za studenta je sreća uspješno završiti fakultet i diplomirati, a kada se uspije zaposliti, srećom ga ispunjava posao koji voli i dobra plaća. Možemo li reći da je sreća univerzalna za svakog pojedinca? Naravno da ne. Ne čine iste stvari sve ljude sretnima. Naravno, kada smo gladni da smo sretniji kada se najedemo. Kada smo bolesni sretniji smo kada ozdravimo. No, sreća ima nekoliko razina koje ljudi teže dostići.

Ne postoji točna definicija sreće kao takve. Za svakoga sreću predstavlja nešto drugo. Možemo reći da postoje određeni faktori koji bi svakoga usrećili, primjerice zdravlje, dobar posao i novac, međutim postoje i oni subjektivni, koji utječu na svakog pojedinca drugačije.

Moguće je pretpostaviti da je sreća cilj i smisao u životu. *Sve što radim, radim da bi bio sretan*. Pitanje je može li ona kao takva dati smisao životu. Ako bi sreća bila smisao, svi bi joj težili i ne bi bilo daljnjih razloga za djelovanje. Međutim, uzmimo za primjer dobru ocjenu u školi. Ocjena nas usrećuje, no jesmo li težili sreći ili ocjeni? Prema Berčiću ocjena je ovdje predmet želje, dok je sreća indikator da je ono što smo željeli dobro i ispravno. Sreća je najčešće popratna pojava.

Baggini (2005) ističe činjenicu kako svaki roditelj kaže da nije važno što mu dijete radi i kako se ponaša, ako ga to čini sretnim. Naravno da ovo možemo protumačiti kao potpuno kontradiktoran stav. Roditelj kada to kaže, uistinu tako i misli, ali duboko u sebi smatrajući da njegovo dijete sretnim čine stvari koje su društveno i moralno prihvatljive i kojima ne čini štetu drugim ljudima. Međutim, ta rečenica nje koncipirana na takav način. Iz nje bi se dalo zaključiti da *što god* osobu činilo sretnom njegovi roditelji potpuno odobravaju.[64]

Važno je istaknuti da ničiji život nije uvijek prožet srećom. Čak i kada osobi uglavnom život teče uzlaznom putanjom, postoje trenuci kada nije sretan i zadovoljan.

[64] Ibidem, str. 90-91

Razlika između ostalih potreba i potrebe za srećom je u tome što nam je sreća potrebna isključivo zbog sebe same. Ne treba nam da bih nam koristila u ikakvom drugom smislu osim da nas čini sretnima. Baggini (2005) navodi kako je Aristotel uvijek smatrao da je sreća izabrana samo zbog nje same i tu se razlikuje od ostalih želja ili potreba. Usporedio ju je sa časti, gdje nam čast nije potrebna isključivo zbog sebe same, već prilika u životu u kojima nam može pomoći i blagodatima koje može donijeti. Sa srećom je drugačije.[65] Ona je jednako potrebna svakom pojedincu bez obzira što nije univerzalna za svakoga od njih.

,,Sreću je vrijedno imati, ali teško posjedovati.“ (Baggini, 2005: 90)

7.1. Sreća kao smisao života

Mnogi smatraju da je život više od same sreće. Sreća mora proći. Život se sastoji od sretnih i nesretnih trenutaka koji ga i čine nepredvidivim. Može se reći da je pojedinac na koncu sretan jer živi život kakvom je težio, bez obzira na padove koji ga prate. Međutim, ako ga zadesi tragičan događaj u tom trenutku njegova sreća zbog bilo čega drugog što ima nesvjesno prelazi u "drugi plan". Tada postaje nesretan zbog situacije u kojoj se nalazi. Bez obzira na događaje, koliko god bio nesretan, život se nastavlja. Tada dolazi do razmišljanja u kojima čovjek kreira sliku kako sada više ništa nema smisao jer mu je oduzeta sreća kojoj je težio cijeloga života. Mora postojati nešto više od same sreće. Sreća nas gura naprijed i uvelike olakšava životnu svakodnevnicu, ali upitno je je li uistinu samo ona dovoljna da bi život bio smislen. Eagleton smatra da promatrajući zajednički smisao života svih ljudi, dolazimo do zaključka da je to sreća. Aristotelovi stavovi, istaknuti u *Nikomahovoj Etici*, ističu da nije smisleno pitati zašto težimo sreći. Sreća je nešto što priželjkujemo i ta želja je dio naše prirode. Međutim, sreću ljudima predstavljaju različite stvari.[66] Ako je osoba pretjerano posvećena traženju sreće, te srećom smatra postignuće na poslovnom polju, upornim radom i trudom odreče se svoje trenutne sreće zbog krajnjeg cilja, koji je sreća.

Čovjek je najsretniji kao dijete. Tada ga ne more brige svijeta odraslih, uživa u trenutku i raduje se sitnicama. Ulaskom u svijet odraslih lako se pogubi u pronalasku onoga čemu teži.

[65] Ibidem, str. 91
[66] Više vidi: Eagleton, *The Meaning of Life: A Very Short Introduction*, 2008, str. 81-83

Macmillan Orr pokušao je opisati svoje pogrješke na koje je nailazio kada je smatrao da sve čemu čovjek u životu treba težiti je sreća. Ono što je njemu davalo radost je novac koji mu je omogućio da živi upravo onako kako je mislio da želi živjeti. Ostavio se svog uredskog posla i počeo putovati svijetom. Koliko god se činio sretnim na kraju je tražeći konstantnu sreću izgubio sebe. Sreću čine trenuci u životu koji nisu trajni. Ono što nas čini sretnima u jednom trenutku, u drugom postaje samo lijepa uspomena. [67]Čovjek je često sretan iako to ne primjećuje jer se izgubi u potrebi da uporno pokušava pronaći sreću. Tada ne vidi sitnice koje njegov život čine sretnim. Da bismo mogli osjetiti i razumjeti sreću potrebno se u životu susresti s lošim trenucima. Takvi trenutci pomažu u otkrivanju sebe samoga i onoga čemu se teži. Sreća je svakako poželjni osjećaj ali ne može biti isključivi smisao života. Smisao je puno više od trenutnoga osjećaja.

,,Sreća je zadovoljstvo samim sobom. Sreća je odsustvo konflikta u umu i nepoznavanje straha. Sreća je prihvaćanje da si dio svemira i da je svemir dio tebe; i nisi sam, koliko god se ponekad osjećao tako. Sretan si. Uvijek si bio sretan, a ta želja za srećom je samo želja. Ništa više.“ (Macmillan Orr, 2011: 507)

Može se reći da svaka sreća nije ista. Filozof John Stuart Mill, kako navodi Baggini (2005), govorio je o užitcima uspoređujući svinju i čovjeka. Isti koncept može se koristiti za analizu sreće. Čovjek je intelektualno biće, s određenim ciljevima, mislima, inteligencijom. Mi nismo mogli izabrati kao što ćemo se roditi, ali možemo izabrati čemu težiti. Ono što dijelimo sa životinjama su "niže" težnje koje imamo, poput onih za hranom, vodom, snom. Čovjeku je dana mogućnost da teži višim oblicima sreće i kao tako biće bi tako trebao i živjeti. Ostane li samo na udovoljavanju nižih potreba zbog sreće ne ispunjava svoj potpuni potencijal.

,,Možemo živjeti zadovoljavajući samo niže potrebe, ali život koji se živi samo na takav način ne može biti istinski sretan, s obzirom na to da ispunjava samo dio naše prirode.“ (Baggini, 2005: 94)

Ljudi se rađaju različiti s različitim željama i ciljevima. Više potrebe koje ih usrećuju razlikuju se od čovjeka do čovjeka. Međutim, postoje određene varijable koje su važne svakom pojedincu da bi bio sretan, a to su stabilni ljubavni odnosi, dobro zdravlje i određen

[67]Više vidi: Orr, The little book of life, 2011, str. 504-508

stupanj financijske sigurnosti i stabilnosti. Svakako je riječ o tri potpuno bitna cilja u životu kojima, na koncu, svi teže kako bismo živjeli mirnim i zadovoljavajućim životom.

Iako je za čovjeka karakteristična upravo potreba da voli i bude voljen i često svoju sreću promatra kroz prizmu ljubavi, postoje pojedinci koji biraju drugačiji put i ispunjenje i sreću traže kroz drugačija stanja u životu. Najčešće onaj koji odabere jedan put ne može odabrati i drugi. Takve primjere osoba koje su danas bez partnera i djece često pronalazimo u krugu ambicioznih i upornih poslovnih ljudi koji su čitav svoj život posvetili radu na sebi i ostvarivanju na poslovnom planu. Upravo te ambicije i ostvarenja njima su darivali različite sretne trenutke u životu.

,,Ako izaberemo sreću kao naš cilj, svakako ćemo trebati donijeti mnogo teških odluka. Ali jedno pitanje ostaje: Treba li uopće sreća biti ono čemu težimo?“ (Baggini, 2005: 97)

Treba se uvijek zapitati donosi li nam sreću nešto što će drugoga na bilo kakav način oštetiti ili učiniti nesretnim. Sasvim je ispravno težiti sreći i pronaći svoju, ali nipošto pod štetu drugoga. Nije ispravno oteti nekome bračnog partnera ili posao samo zašto što smatramo da će nas to učiniti sretnima. Ako već tražimo, trebamo pronaći svoju sreću koja bi sa bilo kojega gledišta važila kao moralno dobro.

Često smo bili svjedoci da se određene stvari događaju upravo kada ih intenzivno ne pokušavamo pronaći i kada prepustimo vremenu da učini svoje. Uporno tražeći svoju sreću zanemarujemo ostale ključne elemente života koji su ponekad i važniji od samog pronalaska sreće. Brojni filozofi ističu da je najbolje što možemo učiniti živjeti ispunjenim životom ne tražeći uporno sreću, već primajući onu koju nam takav život donosi.

S obzirom da čovjeka sreća ispunjava i čini ga da uživa u trenutku on često poseže za neiscrpnom potragom onoga što će ga bar na trenutak činiti sretnim. Time dolazi do stadija da postaje ovisan o sreći i potrebu za njom ispunjava tako da sve svoje misli usredotoči samo na njen pronalazak. Upravo tada nastaje problem. Sreći treba dopustiti da se dogodi, dok god je uporno tražimo ona će iskliznuti iz ruku.

,,Naša želja za srećom je poput žudnje koja može biti zadovoljena samo kada je konstantno hranimo. Upravo je ta žudnja problem.“ (Baggini,2005: 104)

Potrebno je biti zahvalan na onome što imaš i cijeniti to u svakom pogledu. Ljudi često vide svoj život kao nesretan zbog toga što ga mjere u odnosu na život ljudi koji imaju više – više

novca, bolji posao i time više sreće. Potrebno je razmišljati u drugom smjeru. Postoje oni koji imaju puno manje od tog čovjeka, ali za to je on slijep. Radom na sebi i stvaranjem svrhe i smislenog života otvaramo vrata sreći. Ona sama po sebi ne može biti smisao, ali mu može uvelike pridonijeti. Sretan čovjek je ispunjen čovjek.

8. Život kakvim ga stvorimo

8.1. Stoička mišljenja o životu

Kada se govori o življenju smislenog i ispunjenog života svakako je važno spomenuti Stoičku filozofiju. Salzgeber (2019) ističe kako nas takva filozofija uči kako živjeti sretno i prevazlazeći sve nedaće s kojima se u životu susrećemo. Priprema čovjeka da bude spreman na nepredvidive situacije i da iz njih ne izlazi poražen, već jači, hrabriji i poučeniji još jednim iskustvom.[68] Prema Stoicima, glavni cilj života je *eudaimonia – živjeti sretan i ispunjen život* te se suočiti sa bilo kojim izazovom koji život pred nas stavlja. Epiktet, jedan od filozofa koji zagovaraju Stoicizam, kako navodi Salzgeber. govori o filozofiji koja nije rezervirana isključivo za mudre i starije, već je učenje koje svi mogu koristiti i razumjeti kako bismo naučili živjeti ispunjen i značajan život. Filozof je tako onaj koji voli učiti o životu i stjecati znanja o njemu koja može koristiti u praksi i time učiniti svoj život značajno kvalitetnijim.[69]

Jednostavno govoreći, Stoici vjeruju da čovjek treba težiti stvaranju najvišeg sebe u svakom trenutku i pruženoj prilici. Smatraju da osjećaji ne smiju diktirati čovjekovo ponašanje jer time slabosti izlaze na vidjelo.

Salzgeber daje usporedbu boksača i filozofa. Boksač koji primi udarac u lice neće napustiti ring, već će se nastaviti boriti svim snagama – to je njegova disciplina. Isto je i sa filozofima. Život će ponekad udarati gdje najviše boli i razočarati nas, ali to ne znači da trebamo odustati, već se ustati i pokušati biti još bolji. Život je takav, ali je naša disciplina i umijeće. Ako ga želimo živjeti najbolje moguće tako ćemo se i postaviti. Upravo se u tome krije stvaranje najbolje verzije sebe.[70] Ako čovjek teži stvaranju sretnog i smislenog života, a ponavlja iste pogrješke i ne pokušava biti što bolji, neće biti ništa bliže pronalasku smisla sa osamdeset godina nego što je bio sa dvadeset. Ono što je važno nisu okolnosti koje su se dogodile, već ono što će se s njima učiniti. Epiktet, kako tvrdi Lebell (2013) , ističe važnost razlikovanja onoga što je u našoj kontroli i onoga što je van nje. Sreća i sloboda počinju upravo tim razumijevanjem. Ono što je u našoj kontroli su vlastita mišljenja, težnje, želje i stvari koje nas odbijaju, dok su izvan nje naš izgled, obitelj u kojoj smo rođeni, tuđa mišljenja o nama i status

[68] Više vidi: Salzgeber, *The Little Book Of Stoicizm: Timeless Wisdom To Gain Resilience, Confidence and Calmness*, 2019, str. 20-24
[69] Ibidem, str. 24-26
[70] Ibidem, str. 28-29

u društvu.[71] Sve ono što je van naše kontrole ne bi nas trebalo previše zamarati, već se trebamo usredotočiti na ono što je unutar naše moći. Ako težimo nečemu gdje nemamo nikakvu kontrolu bit ćemo razočarani ako to ne ostvarimo te ćemo nesvjesno zanemariti sve ono na što bismo mogli utjecati. Postoje trenuci u životu kada će jedna stvar zasjeniti drugu te ćemo joj se potpuno prepustiti, ali i tada prema tome trebamo biti fleksibilni.

,,Kada se nešto dogodi, jedino što je u tvojoj moći je tvoj stav prema tome, možeš to prihvatiti ili se uvrijediti.“ (Lebell,2013: 19)

Lebell ističe da, kada se čovjek zateče u određenim okolnostima, problem ne nastaje u tome što se događa, već u njegovom načinu interpretacije toga. Pokušaj vođenja suvislog i smislenog života sa sobom nosi mogućnosti da nas neće svatko podržati u željama i ciljevima te neće svatko prihvaćati naše stavove o svemu.[72] Važno je imati na umu da je osoba takva kakva je i ne postoji ništa što možemo napraviti da bi ta osoba promijenila vlastite stavove, osim ako ih sama ne želi mijenjati. Važno je znati da živimo svoj život i nitko drugi ga ne živi za nas. Zbog toga čovjeku ne trebaju tuđa mišljenja da bi učinio ono što za sebe smatra najboljim. Učini ono što moraš odmah i učini to najbolje što možeš. Ne možemo se osloniti na vanjske faktore i čekati da nas neko takvima prihvati. Prvo trebamo prihvatiti sebe i pokušati živjeti život kakav želimo u najboljem mogućem svjetlu. Bitno je prihvatiti činjenicu da se stvari u životu ne moraju uvijek dogoditi onako kako vi mi željeli. Da bismo postigli vlastiti mir i bili što ispunjeniji i sretniji potrebno je prihvatiti sve što nam se u životu dogodi i uživati u onome što imamo dok nam to okolnosti ne oduzmu. Salzgeber u svojoj knjizi govori upravo o prihvaćanju onoga što nam život "servira". Čovjek mora biti svjestan da je život sada takav kakav je i da na neke stvari ne može utjecati. Ako i pokuša, izaći će poražen i nastaviti patiti. Cilj je pronaći moć unutar sebe za izboriti se sa onim s čime se trenutačno suočava. Ono što čovjek ne zna je hoće li posljedice nečeg što on trenutno smatra negativnim događajem, na koncu, ispasti potpuno pozitivne, dok nešto što je smatrao sretnom okolnošću, može nositi posljedice koje će poremetiti njegov sklad.[73]

Salzgeber (2019) ističe kako se Stoike često smatralo neemotivnima zbog stavova o kontroli emocija. Međutim, poanta je u tome da čovjek ne pusti negativnim emocijama da prevladaju, već se nauči nositi sa onim što ih je izazvalo i pokuša sve izgurati na bolje. On navodi:

[71] Više vidi: Lebell, *The Art of Living The Classical Manual on Virtue Happiness, and Effectivenes –Epictetus*, 2013, str. 14-15
[72] Ibidem, str. 23-24
[73] Više vidi: Salzgeber, *The Little Book Of Stoicizm: Timeless Wisdom To Gain Resilience, Confidence and Calmness*, 2019, str. 72-74

,,Stoici nisu bili neemotivni ljudi sa srcima od kamena. Oni su priznali da su želje i emocije dio prirode, ali je u našoj moći uzdignuti se iznad njih i ne dopustiti im da nas previše ometu.“ (Salzgeber, 2019: 32)

Ne možemo promijeniti stvarnost u sadašnjem trenutku te nismo u stanju vratiti prošlost kako bismo na što utjecali, ali možemo pokušati izvući najbolje iz trenutačnoga stanja. Ono što nam je potrebno da bismo živjeli dobar život je da ispunimo potpuni svoj potencijal i postanemo najbolja verzija sebe. To bi značilo da je ono što nam treba da bismo živjeli smisleni život već u nama, samo to treba njegovati i graditi.

8.2. Dati životu smisao

Smisao života nije plan o djelovanju, nego provedba u djelo. To nije neka ezoterična istina, nego određeni model života. Kao takvog, doista ga je moguće spoznati samo življenjem.

(Eagleton, 2008: 93)

Za Eagletona (2008) smisao života ne predstavlja rješavanje određenoga problema, već pitanje o određenome načinu na koji se život živi. To su trenuci u koji život čine vrijednim življenja, nematerijalno bogatstvo i kvaliteta života.[74] Ako je uistinu tako, da bi pronašli vlastiti smisao trebamo razumjeti sebe i ono što nas pokreće, uvidjeti tko smo i što smo i što čini naš život boljim i ispunjenijim. Najvažnija stavka pronalaska svrhe i stvaranja smislenoga života je naš stav prema onome što nas zadesi. Victor Frankl, kako ističe Urban, u knjizi *Man's Search for Meaning* (2003) ističe važnost opstojanja u najtežim situacijama i vrijednost borbe za onim što želimo postići, kao i borbe za vlastitim životom. On je kroz knjigu prikazao svoj boravak u nacističkom koncentracijskom kampu tijekom drugog svjetskog rata. Ostao je bez svega, uključujući obitelj i dom. Istaknuo je kako ga je, uz svu muku koja ga je tamo zadesila, najviše opterećivalo stanje ostalih zatvorenika koji su zaključili da takav život više nema smisla i potom ga se odrekli. Istaknuo je da je ono što mu nacisti nisu mogli oduzeti upravo njegov vlastiti stav prema životu.[75] Ne samo da je preživio logor već je i postao jedan od najcjenjenijih psihijatara u svijetu koji je kasnije pomogao mnoštvu ljudi koji su u sebi vodili borbu nemogućnosti pronalaska vlastitog smisla. Urban se osvrće na važnost vlastitoga stava s obzirom na to da on utječe na sve ostale izbore koje provodimo u životu. Stav je okvir

[74] Više vidi: Eagleton, *The Meaning of Life: A Very Short Introduction*, 2008, str. 78-79
[75] Više vidi: Urban, Life Greatest Lessons: 20 Things That Matter, 2003, str. 60-63

naših misli i način na koji o čemu mislimo. On je unutar osobe i obuhvaća njegove misli i osjećaje o sebi, drugima, okolnostima i životu uopće. Ako čovjek ima pozitivne stavove tada očekuje najbolje ishode. Ukoliko je čovjek negativan stvara kočnicu u ostvarivanju onoga što bi uistinu želio i udaljuje se od istinske potrage za vlastitim smislom.[76]

Važno je razumjeti da naša briga ne treba biti zašto život funkcionira na određeni način, već kako funkcionira. Potrebno je prihvatiti okolnosti u kojima se nalazimo gradeći život. Ako uporno želimo nešto što se ne može ostvariti, barem ne u tim okolnostima, gubimo dodirnu točku sa stvarnošću i život živimo na način da se samo žalimo kako bi nešto trebalo biti nesvjesni da možda nikada i neće biti tako. Što prije to naučimo, prije ćemo prestati gubiti dragocjene trenutke oplakujući nešto što ne može biti i stagnirajući zbog toga.Važno je shvatiti da je život ponekad težak i da nije uvijek pošten. Ponekad čovjek daje sve od sebe a ne postiže uspjeh kojem se nadao.To ne znači da treba odustati. Da bi postigao ono što želi treba prijeći određeni put, žrtvovati se i ponekad razočarati. Sve ga to na koncu dovodi do onoga čemu je najviše težio i što će njegovom životu dati smisao. Trajni poraz doživjeti će jedino svojim odustajanjem.

„Prije nekoliko tisuća godina mudri muškarac pod imenom Konfucije rekao je da je vrlo jednostavan i da postaje kompliciran samo zbog toga što mi inzistiramo na tome da ga takvim činimo.“ (Urban, 2003: 186)

Što ako smisao ne postoji? Što ako sve što činimo i sve čemu težimo nema nikakve svrhe? Iako postoje brojni faktori koji mogu kod čovjeka stvoriti vjeru u postojanje samog smisla života, vrlo su česte misli o potpunom besmislu svega. Čovjek živi i preživljava do trenutka kada nastupi smrt. Kada život ne bi imao baš nikakav smisao tada sve što čovjek u životu radi, odnosi koje stvara, trenutci koje proživljava, osjećaji koje ima ne bi značili ništa. U poglavlju o smislu predstavljeno je samo značenje riječi smisla te razlika značenja ovisno o kontekstu u kojem se nalazi. Ako je istoznačnica riječi smisao značenje čega, onda smisao života može postojati jer svaki život nešto znači. Baggini (2005) ističe nekoliko načina i stavova o nepostojanju smisla života te ističe da pojedinci to smatraju pseudo-problemom. Oni ne misle da život nema smisao već da nema smisla o njemu misliti na takav način. Postoje mišljenja da

[76] Ibidem, , str. 63-66

život može imati smisao, ali ga nema smisla tražiti s obzirom na to da i najmudriji mislioci nisu uspjeli odgonetnuti koji je, pa tako ne može ni "običan" čovjek.[77]

Možda rješenje nije u tome da čovjek odgonetne sam smisao što prije, već da ga pokuša pronaći i ustraje u tome da živi kvalitetan i ispunjen život. Kako Urban navodi, postoji nekoliko ključnih stavki o kojima ovisi kvaliteta života koji živimo. Dobar stav svakako je jedan od kvaliteta, potom vedar i pozitivan pogled na život, zahvalnost na onome što čovjek ima i dobrota i ljubaznost prema drugima.[78] Čovjek koji svoji život želi učiniti smislenijim, pronaći svoj put i svrhu cijenit će ljude kojima je okružen, ljubav koju prima i pokušati će u svakome pronaći ono najbolje. Ponekad će teže doći do svoga cilja, ali će bez obzira na to u tome biti uporan i raditi naporno da to i postigne. Imati će strast prema učenju i stvaranju novih spoznaja koje će otvoriti njegove vidike na život i učiniti razliku u istinskom življenju života i pukom preživljavanju. Na koncu, sve što mu je potrebno je smijeh i volja za postizanjem onoga što smatra važnim u svome životu, što god da to bilo. Na planeti sa toliko živih bića ono što čovjeka razlikuje od životinja je upravo mogućnost utjecanja na vlastite odluke i pokušaj stvaranja onakvoga života kakvome teži. Nije cilj u tome da mu se smisao podari rođenjem, već da stvarajući kvalitetan život odgonetne što njegovom životu daje smisao.

[77] Više vidi: Baggini, *What's it all about? : Philosophy and the meaning of life*, 2005, str. 159-161
[78] Više vidi: Urban, Life Greatest Lessons: 20 Things That Matter, 2003, str. 71-78

8.3. Sokrat: „ Neistraženi život nije vrijedan življenja. “

Sokratu se prepisuje uzrečica *Neistražen život nije vrijedan življenja*. Kada bi ljudi počeli razmišljati u tom smjeru, vjerojatno bi se većina njih u nekom smislu "trgnila" i pokušala svoj život živjeti kvalitetno i ispunjeno, a ne samo preživljavati. Ako osoba ne misli o svojim ciljevima i željama u životu onda prepušta da njegove odluke i time sam život ovisi o drugima. Gubljenjem moći nad kreiranjem svog života čovjek gubi autonomiju i prestaje biti vladar sebe samoga. Brojni filozofi ističu kako istraženi život ne znači život orjentiran na proučavanje filozofije, već ga postižemo svakodnevnim razgovorima, okrivanjima – življenjem. Ono što čovjeka razlikuje od životinje je da može donositi vlastite odluke i izbore te nadvladati emocije kada je to potrebno.

„Netko ima filozofiju – obično kažemo – kad ima zamišljen pogled na ono što je važno,pogled na vlasitite glavne ciljeve i sredstva potrebna za njihovo postizanje.“ (Nozick, 2006: 298)

Sokrat je vjerovao da je čovjekovo istinsko ja upravo njegova duša. On je dušu smatrao svjesnim dijelom osobnosti koja može biti dobra ili loša, ovisno o nama samima. Ona je time naša moralna odgovornost. Ono što čovjeka "drži" i gura kroz život je sreća. Sreću postiže kada živi smisleno i ispunjeno, a da bi mogao živjeti ispunjen život, treba pronaći sebe i istražiti svoje ciljeve koji će ga tome približiti. Na takvome putu od velike mu je važnosti kritičko mišljenje.

Levinson (2013) ističe kako često sve što radimo – radimo da bismo ispunili tuđa očekivanja i ugodili drugima. Zbog toga ne možemo pronaći potpuno ispunjenje i vlastitu sreću. Potrebno je promijeniti način na koji razmišljamo o životu tako što se nećemo truditi svidjeti drugima, već sebi samima. Ključ istraženoga života leži u tome da gradimo sebe zbog sebe, ne zbog drugih. Potrebno je stati uz sebe i svoje ciljeve i ono što želimo od života.[79]

[79] Više vidi: Levinson, *The Examined Life*, 2013, str. 11-16

9. ZAKLJUČAK

Smisao života svakako je još uvijek potpuno nedokučiva tema. Kako bismo mogli pokušati razumjeti i odgonetnuti smisao u tom kontekstu, važno je bilo prvo razjasniti pojam samoga života i kako ga možemo definirati. Život nije samo življenje i preživljavanje, život bi trebao biti proces aktivnih događaja i rada na samome sebi kako bi imao svoju svrhu i smisao. Ljudi ponekad zakompliciraju život kada je to potpuno nepotrebno. Važno je naglasiti da nije sve crno i bijelo te da se često ono što pokušavamo ostvariti uporno skriva u "sivoj" zoni. Naše postojanje dobija smisao tek kada ne vodimo pasivan život i kada sami sebe izgrađujemo u svakome smislu. Svaka promjena u životu pojedinca može utjecati na živote ostalih živih bića, bilo čovjeka ili neke druge vrste. Motivaciju nam ponekad može stvoriti neka osnovna ljudska potreba, ali zadovoljenjem takve težimo nekim višim spoznajama o svemu.

Čovjeku je potrebna svijest o postojanju smisla inače sve postaje potpuno prazno i nepotrebno. Ukoliko živimo samo da bismo umrli čemu onda bilo što što u životu želimo postići? Možda i nije moguće pronaći univerzalnu definiciju smisla života te je se slijepo držati. Osnovno je obilježje ljudi upravo različitost vrste. Ono što jednom predstavlja smisao, drugome može biti kamen spoticanja. To bi značilo da nitko nije relevantan govoriti o valjanosti nečije teze o smislu života. Čovjekovo viđenje smisla često se nesvjesno kreira kroz okruženje u kojem odrasta. Međutim, čak i ako ne pronalazi smisao, i dalje živi. Činjenica je da je život bez smisla moguć, ali je upitno koliko takav život može biti kvalitetan. Svrha i smisao dva su različita pojma, a da bismo uspjeli pronaći smisao moramo imati vlastitu svrhu.

Teško je pronaći pravo pitanje, a ne odgovore na njega. Ako je pitanje besmisleno, kako onda odgovor može biti valjan? Isto je i u životu. Kada bi sve što radimo bilo besmisleno, tada uopće ne bi bilo potrebno tražiti smisao. Upravo zbog toga, sve što radimo u životu kreira našu osobnost i orijentiranost prema određenim stvarima u životu. Pitanje o značaju svega time postaje glavno pitanje kada se razmišlja o smislu života. Različita mišljenja pokušavaju čovjeku što bolje približiti ovu "duboku" temu, a do pojedinca je kojem će se prikloniti. Bez obzira na proturječne stavove kreacionista i naturalista, može se reći da sama svrha života može biti upravo živjeti život punih pluća. Uživati u svakome trenutku koji nam je podaren. Čovjek sam bira i opredjeljuje se za što živi. Upravo tu je njegova posebnost – stvaranje vlastitih stavova i mišljenja.

O pojedincu ovisi što će mu u životu biti važno i što će staviti na prvo mjesto. Profesionalni uspjeh ponekad je zvijezda vodilja ljudima koji su radišni i teže velikim poslovnim uspjesima. Životni uspjeh ipak ima značajniju važnost. Na koncu, netko može biti uspješan u svome poslu, a životno potpuno prazan i nesretan. Zbog toga se može reći da smisao ne treba tražiti isključivo u karijeri i poslu kojim se bavimo. To je samo jedan dio slagalice u moru djelova kojima se stvara vlastiti smisao.

Sloboda čovjeka važan je faktor u kreiranju smisla. Iako je ponekad ograničena, čovjek i dalje može utjecati na građenje sebe, vlastitog karaktera i smislenoga života. Pobornici vjerovanja u sudbinu smatraju da je sve unaprijed predodređeno pa time i svaki naš postupak kao takav. Međutim, ako je sve predodređeno, tada je smiješno govoriti o slobodi uopće. Čak i kada ne bismo mogli izabrati izbore koje ćemo imati, možemo izabrati kako na njih odgovoriti. Jasno je da svojim odlukama kroz život "zapečatimo" određene trenutke i uputimo se nepredvidivim putem, ali, imali smo mogućnost izabrati ono što smo hjeli učiniti od vlastitoga života. Ponekad prvi pokušaj nije uspješan ali smo redovito svjedoci kako upornost može donjeti ono za čime smo težili jako dugo.

Život je nepredvidiv. Ono što ga čini vrijednim i posebnim su trenuci u kojima se osjećamo živima. Sve ono nematerijalno čime bogatimo vlastiti duh. Ljubav je jedna od tih vrednota i ishodišna točka postojanja. Čak i ako ljubav nije smisao života, ona pomaže u njegovom stvaranju. Ljubav, empatija i briga za druge upravo su ishodišne točke u stvaranju onih nematerijalnih trenutaka koji se ne mogu kupiti nikakvim novcem i diplomirati na nijednom fakultetu. Oni su u čovjeku i čine ga potpunim bićem. Sve su to varijable koje same po sebi ne mogu nositi smisao, ali mogu ispuniti život. Ispunjeni život otvara mogućnost pronalaska vlastitoga smisla. Tim varijablama ključno je dodati sreću. Ljudska je greška što uporno težimo ispunjavanjem onoga što mislimo da će nas usrećiti, dok bi trebali težiti onome što će tu sreću kreirati.

Stoicizam je jako dobro polazište za razmatranje životnih pitanja. Čovjek treba biti jači, snažniji i poučeniji svakim novim iskustvom. Svaka pogrješka ga dovodi do novih spoznaja i načina dolaženja do onoga čemu uistinu teži. Cilj je stvoriti najboljeg sebe i shvatiti da je život njegova disciplina u kojoj nikada ne treba posustajati. Ispunjenjem potpunog potencijala, razumijevanjem vrijednosti nematerijalnog bogatstva i shvaćanjem što je sve sposoban, čovjek može živjeti ispunjen i smislen život i otkriti svoj životni put. Kada život ne bi imao smisao, ništa ne bi imalo značenje. Čak i kada nije siguran u svoj smisao važno je da

teži kvalitetnome životu i gradi sebe zbog sebe dok sigurno stoji uz svoje stavove. Ustrajanjem je gotovo sigurno da će ga pronaći, barem taj smisao vrijedio isključivo za njega.

Smisao života nećemo pronaći stvaranjem plana kako živjeti, već provedbom određenih želja u djelo. Pokušajem da budemo najbolja verzija sebe i ispunimo život koliko god je to moguće. Smisao života nije univerzalan, već može biti potpuno drugačiji za svakog pojedinca, kao što je svaki pojedinac osoba za sebe. Smisao života je u nama samima, samo ga je potrebno pronaći.

10. Literatura

1. Baggini, J. (2004) What's it all about? : Philosophy and the meaning of life, New York: Oxford University Press Inc.
2. Baumeister, R.F. (1991)*Meanings of life*, New York: The Guilford Press.
3. Berčić,B. (2012), *Filozofija: Sažeto e-izdanje* (e-book),Ibis grafika d.o.o., Zagreb, Dostupno na: https://bib.irb.hr/datoteka/546996.Bercic_Filozofija_e-izdanje.pdf [pristup: 12. siječnja 2020.]
4. Eagleton, T. (2008) The Meaning of Life: A Very Short Introduction, izd. New York: Oxford University Press Inc.
5. Fromm, E. (2013), The Art of Loving, 2. Izd., New York: Open Road Integrated Media., Inc. URL: https://www.scribd.com/read/171089633/The-Art-of-Loving [pristup: 2. travnja 2020.]
6. Grayling A.C. (1998), Philosophy 1: A Guide Trough The Subject, Oxford University Press, Dostupno na: https://books.google.hr/books?id=AvPJngEACAAJ&dq=Philosophy+1:+A+Guide+Through+the+Subject&hl=hr&sa=X&ved=2ahUKEwidq4aNx7vqAhVjwsQBHW1iD_wQ6AEwAHoECAQQAg [pristup: 15. siječnja 2020.]
7. Grigorov, V.(2018) Origin of Why? : The proven purpose and the meaning of life, Australia: Prosperist Publishing.
8. Hrvatska encikolpoedija: mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. URL: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=4864 [pristup: 23. travnja 2020.]
9. Hrvatska encikolpoedija: mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. URL: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56794 [pristup: 26.04.2020.]
10. J. T. Owens (2011) What Is Life And Who Am I: Ultimate Principles of the Priomdian Philosophy, Bloomington, Autorhouse, URL:https://books.google.hr/books?id=JlIP4Mcwa1QC&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [pristup: 23. travnja 2020.]
11. Kronman Antony,T. (2007) Education's End: Why Our Colleges and Universities Have Given Up on the Meaning of Life, New York: Vail-Ballou Press. Dostupno na:

https://www.scribd.com/doc/154950431/Anthony-T-Kronman-Education-s-End-Why-Our-Colleges-and-Universities-Have-Given-Up-on-the-Meaning-of-Life [pristup: 10. ožujka 2020.]

12. Lebell, S.(2013) The Art of Living The Classical Manual on Virtue Happiness, and Effectivenes –Epictetus, New York: HarperCollins Publishers Inc., Dostupno na: https://www.scribd.com/read/163643474/The-Art-of-Living-The-Classical-Mannual-on-Virtue-Happiness-and-Effectiveness - [pristup: 10. lipnja 2020.]
13. Levinson, B. (2013) The Examined Life, Smashwords Edition, e-book. Dostupno na: https://www.scribd.com/read/195742914/The-Examined-Life [pristup: 1.rujna 2020.]
14. May, R. (1999) *Freedom and Destiny*, New York; Dell Publishing Co., Inc. Dostupno na:https://www.scribd.com/document/31487038/Rollo-May-on-Freedom [pristup:5.ožujka 2020.]
15. Nagel, T. (1987/2002) *Što sve to znači?,* prev. B. Berčić, Zagreb: KruZak.
16. Nozick, R. (1989/2006) The Examined Life: Philosophical Meditatons, New York, Simon and Schuster. Dostupno na: https://www.scribd.com/doc/263783462/The-Examined-Life [pristuo: 2. rujna 2020.]
17. Orr, Allan Macmillan (2011) *The little book of life*, Scotland, Allan Macmillian Orr. Dostupno na: https://www.scribd.com/search?content_type=tops&page=1&query=little%20book%20of%20life [pristup: 03.travnja 2020.]
18. R.E. Wagoner (1997) , The Meanings of Love: An Introduction to Philosophy of Love,Westport,Prager. Dostupno na: https://books.google.hr/books?id=d429mCfG3S8C&dq=robert+e+wagoner&hl=hr&sa=X&ved=2ahUKEwid1KDAybvqAhXXwMQBHfaBA8MQ6wEwAHoECAEQAQ [pristup: 17. svibnja]
19. Salzgeber, J. (2019) The Little Book Of Stoicizm: Timeless Wisdom To Gain Resilience, Confidence and Calmness, Florida; Archangel Ink. Dostupno na: https://www.scribd.com/read/435016246/The-Little-Book-of-Stoicism-Timeless-Wisdom-to-Gain-Resilience-Confidence-and-Calmness# [pristup: 6. lipnja 2020.]
20. Stathern, P. (1997) Socrates: Philosophy in an Hour, London; HarperCollins Publishers Ltd. Dostupno na: https://www.scribd.com/read/234809480/Socrates-Philosophy-in-an-Hour#y_search-menu_102007 [pristup: 2. rujna 2020.]

21. Szentmartoni, M. (1984) Ljubav i smisao života. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 39 (3-4). Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/54454 [pristup: 12. Ožujka 2020.]
22. Urban, H. (1997/2003) Life Greatest Lessons: 20 Things That Matter, New York, Simon and Schuster. Dostupno na: https://www.scribd.com/read/225114788/Life-s-Greatest-Lessons-20-Things-That-Matter#y_search-menu_234631 [pristup: 6. Lipnja 2020.]